

**ESTERÂBÂD'DA SAFEVÎ HÂKİMİYETİNİ TEHDİT EDEN UNSURLAR: SİYÂH-PUŞÂN VE
SAYIN HANÎ TÜRKMENLERİ**

Doç. Dr. Gülay Karadağ ÇINAR*

ÖZ

“Siyâh-puşân” ve “Sayın Hanî” kavramları Safevîli vakanüvislerin Hazar Denizi'nin doğusu ve Mazenderan'ın kuzeyindeki gelişmeleri aktarırken en sık kullandığı terimlerdenidir. Bu kavramların Safevî kroniklerine yansımaları Şah Tahmasb'ın saltanatının ilk yıllarına tekabül eder. Siyâh-puşân siyah giyimliler anlamına gelir. Sayın Hanî ise Üst Yurt, Mankışlak, Balhan ve Deşt-i Gürgen (Esterâbâd)'de yaşayan yarı-göçebe Türkmenlerin genel adıdır. Aynı zamanda onlara Yaka Türkmenleri de denir. Her iki grup da 16. ve 17. yüzyıllarda Safevî yönetimine karşı Esterâbâd vilayetinde ortaya çıkan isyanları simgeler. Bu başkaldırıların aslî gerekçesi geçim sıkıntısı, ağır vergiler ve Kızılbaş valilerin sert yönetimidir. Ayrıca yarı-göçebe Türkmenlerin herhangi bir devletin buyruğunu kabul etmeyen halleri, Sünnî kimliklerinin Şîî yönetim anlayışıyla tezat oluşturması ve Kızılbaş valilerce aşağılanmaları da isyanı tetiklemiş olmalıdır. Bunlara ilaveten Esterâbâd vilayetinin Safevî başkentine uzak olması isyancıları her daim yüreklendirmiştir. Nitekim Hive Hanlığı'nın da desteğiyle isyanlar kimi zaman başarıya ulaşmış ve isyancılar elde ettikleri tavizlerle daha da güçlenmişlerdir. Kimi zaman da başarısız olmuş ve bölgede merkezi otorite yeniden tesis edilmiştir.

Bu çalışma Safevî Devleti'nin ikinci hükümdarı Şah Tahmasb'ın saltanat yıllarında Gürgen/Esterâbâd vilayetinde tezahür eden isyanları ele almaktadır. İsyanların liderleri, taraftarları ve gelişim seyri en ince ayrıntısıyla incelenmiştir. Safevî Devleti ve Hive Hanlığının ana kaynaklarından istifade edilerek veriler karşılaştırılmıştır. Böylece gerçeğe en yakın bilgi ve değerlendirmelerle isyanların her iki devletin ve bölge halkının kaderini nasıl etkilediği izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sayın Hanî Türkmenleri, Siyâh-puşân, Esterâbâd, Safevî Devleti, Hive Hanlığı.

**THE FACTORS THREATENING THE SAFAVID DOMINATION IN ASTARABAD: SIYAH-
PUSHAN AND SAYIN KHANI TURKMENS**

ABSTRACT

The terms of Siyah-pushan and Sayin Khani were most often used by Safavid chroniclers when reporting the events taken place in the east of the Khazar Sea and the north of Mazandaran. These terms firstly have seems on the Safavid chronicles since were early years of Shah Tahmasp's reign. Siyah-pushan means the wearers of black. Sayin Khani is the general name of semi-nomad Turkmens living in Ust Yurt, Balkhan, Manqishlaq, and Dasht Gorgan. They are also called Yaqa Turkmens. Both these groups symbolized rebellions that occurred against Safavid governor in Astarabad province in the 16th-17th centuries. The main reason for these revolts probably was living difficulties, heavy taxes, and hard governance of Qizilbash governors. In addition, the rebellions probably triggered by this kind of behavior of semi-nomad Turkmen not wanting to obey any state, contrasting with Shi'i administration of the Sunni Turkmens identity of and with the humiliation Turkmen by Qizilbash governors. Besides the distance is far away from Astarabad to the capital of Safavid State and this circumstance encouraged Turkmen. The rebellions with the support of Khiva Khanate were sometimes

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gkaradag@aku.edu.tr,
Orcid ID: 0000-0001-7284-7380

successful and the rebels became stronger with gained concessions. Sometimes they were unsuccessful and Safavid central authority re-established in the region.

This paper examines the rebellions that happened in Astarabad during the reign of Shah Tahmasb second ruler of the Safavid State. It has been studied in detail the leaders and supporters of the rebellions and also how to organized the revolts. The data has checked to take advantage of the chronicles of Safavid and Khiva States. So it has been tried to explain the revolts how to change the fate of both states and the people of Astarabad.

Keywords: Sayın Khani Turkmens, Siyah-Pushan (wearers of black), Astarabad, Safavid State, Khiva Khanate.

Giriş

Ortaçağda Esterâbâd, Elburz dağ silsilesinin uzantısı olan yüksek ve ormanlık dağların eteklerindeki verimli ovayı ihtiva eden Gürgân/Cürcân bölgesindeki dört şehirden biridir. 16. yüzyıldan önceki bir tarihte Esterâbâd isminin Cürcân ya da Gürgân ismiyle birlikte ya da bu isimlerin yerine kullanıldığı görülmektedir (Yazıcı 1995: 437). Bu durum Esterâbâd'ın şehir statüsünden vilayet statüsüne yükseldiği şeklinde yorumlanabilir. Bu çalışmada Esterâbâd ve Gürgân kavramlarıyla Hazar Denizi'nin güney-doğusundaki büyük vilayete işaret edilecek, Gürgân kavramı Türk dilindeki yaygın kullanım tarzıyla yani Gürgen telaffuzuyla zikredilecektir.

Coğrafi konumu itibariyle Esterâbâd vilayeti kuzeyden Gürgen nehriyle, güney ve doğudan Elburz dağlarıyla ve batıdan Mazenderan ile çevrilidir. Safevî yönetimi altında bu eyalet batıda Mazenderan'dan doğuda Hacılar ve Giraylı Türkmen boylarının yerleşim yerlerine doğru genişlemiştir. Harezmi ile Esterâbâd'ın yakınlığı ve seyahat kolaylığı sayesinde Yaka Türkmenlerinin Harezmi'den Esterâbâd'a göçleri ilk yıllarda tarımsal faaliyetler çerçevesinde geçici olmuştur. Sonraki yıllarda ise bölgedeki siyasi otoritenin zayıflamasına müstenit kalıcı hale gelmiştir. 16. yüzyılın ilk yıllarında Gürgen nehri etrafına yerleşmişlerdir. Göç edenler Yaka Türkmenleri adıyla Oklu (Ohlu), Göklen, İlur (Eymür) ve Salur boylarından oluşmaktadır. Rula Jurdi Abisaab, Yaka Türkmenlerini, Sayın Hanî Türkmenlerinin orijinal grubu olarak izah eder. Etrek nehri çevresinde Esterâbâd ve Harezmi arasında yaşadıklarını ve Harezmi Özbek yöneticiler tarafından idare edildiğini belirtir. Araştırmacı o tarihlerde demografik yapısı özelinde Esterâbâd'ı da köle işçilerle köylü ailelere ve muhtemelen altı ayda bir göç eden çoban halka ev sahipliği yapan bir yer olarak tarif eder (Abisaab 2016: 473).

Toplam yüzölçümü 200 km ve doğu-batı uzantısı 50 km olan bölge büyük oranda bozkır iklim özelliği gösterdiği için Safevî kroniklerinde Deşt-i Gürgân (دشت گرگان) adıyla da anılmaktadır (Ehlers, 2002: 142-145). Ayrıca yerleşim yerlerinin Etrek ve Gürgen nehirleri arasında yoğunlaşmasından dolayı buraya Deşt-i Bahriyân (دشت بحرین) da denilmiştir (Münşî C.II, 1377: 935, Fihrist 9; Kazvinî 1383: 145; Bellan 1375: 101,102,126). Coğrafyanın geç tarihlerde bölgenin demografik yapısını yansıtmak üzere "Türkmen Sahra" ismiyle anıldığını görmekteyiz. Eckart Ehlers, Deşt-i Gürgen teriminin çoğunlukla İran içlerinde kalan bölgeyi göstermek için kullanıldığını Türkmen Sahra'nın ise Türkmen göçebelerin kuzeydeki muhtemelen Gürgen nehrinin üzerindeki geleneksel otlatma alanlarını kapsadığını belirtmektedir. Zira Deşt-i Gürgen'in güney etekleri yoğun ormanlarla kaplı iken kuzeyine doğru kuraklık artmakta, tipik bozkır örtüsü görülmektedir. Farklı türden otlarla kaplı bu meralar göçebe çoban toplumlar için iyi bir yaşam sahasıdır (Ehlers, 2002: 142-145).

İran kroniklerinde yaygın bir kanı olarak Safevî Devleti'ni sıkıntıya sokan ve kuzey doğusunda otorite boşluğu yaratan Göçebe Türkmenlerin 16. yüzyılın başları itibarıyla bölgeye yerleştikleri söylene de esasında Oğuz boylarının Altaylar ve Tanrı Dağları'ndan batıya hareketi ve Hazar Denizi ötesine yerleşmeleri daha erken bir tarihte gerçekleşmiştir¹.

Şecere-i Türk'te Türkmen boyların Mankışlak ve Balhan bölgesindeki varlığı Cengiz Han istilasından kısa bir süre önce vuku bulan hadiselerle dayandırılır. Şöyle ki Harizmşahlar ile Oğuz Yabgu Devleti'nin rekabeti ve çatışmaları esnasında Oğuzlar arasında ayrılıklar baş göstermiştir. Oğuz boylarından Eymür, Döğer, İğdir, Çavuldur, Karkın, Salur ve Agarlar Mankışlak bölgesine yerleşmişlerdir. Oklu, Kökli (Göklen), Agar boyundan bir grup ve Sultanlı boyu Ebulhan (Balhan) Dağına yerleşmişlerdir. Yazır ili Horasan'a varıp Durun (Derun) etrafında uzun yıllar ikamet etmişken Salur ili ise önce Horasan'a, akabinde Irak ve Fars'a, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a tabi olduktan sonra da Mankışlak'a göç etmişlerdir (Ebulgazi Bahadır Han 1996: 202-203, 261-262)². Nitekim Ortaçağ yazarları tarafından bölge 12. yüzyılın ortalarında "Oğuz ülkesi" adıyla zikredilmiştir (Ehlers, 2002: 142-145).

İranlı araştırmacı İşraki ise Teke ve Toktamış Türkmenleri de dahil olmak üzere Oğuz boylarına mensup göçebe Türkmenlerin bölgedeki varlığını en erken 15. yüzyıla kadar götürmektedir. Bu Türkmenlerden bir grubun Horasan'ın kuzeyinde yaşadığını bir kısmına da Etek ve Gürgen nehirleri arasında rastlandığını söyleyerek Türkmenlerin genel yerleşim bölgelerine dikkat çekmektedir (İşraki 1381: 24)³.

Nitekim 16. yüzyılın başlarından itibaren Hazar Denizinin doğu kıyısında iki ayrı Türkmen gruba tesadüf edilmektedir. Bir grup bölgede yeni tesis edilen Özbek Hanlığına tabiiyeti kabul ederken bir kısım Türkmen de Safevî devletinin kuruluşuna müteakip bu devletin hâkimiyetine girmiş Esterâbâd'ı içine alacak şekilde Hazar Denizi'nin doğu sahillerinden Harezm'e kadar olan sahada varlık göstermişlerdir⁴. 1504 yılında Gürgen yöneticileri Şah İsmail'e tabiiyetini bildirmiş ancak Muhammed Şeybani Han'ın 1507 yılında başlattığı Horasan seferiyle Gürgen, Damgan ve Merv gibi büyük şehirler Özbeklerin eline geçmiştir. Şah İsmail ise önce Timurlu şehzadeleri himayesi altına alarak Horasan'ın tamamında hak iddia etmiştir. 1510 yılında ise Özbeklere karşı başlattığı savaşı kazanarak Gürgen bölgesi de dâhil olmak üzere tüm Horasan'da

¹ Türkmenlerin yaşam sahasını Hazar Denizi Ötesi olarak tanımlayan Togan bu bölgeleri Kopet Dağ, Kara Dağ ve Badgis'in kuzey sahası, Amu Derya kıyıları ve Hive'nin çöllerle bitişik yerleri olarak tanımlamaktadır. Türkmen birliği içerisinde yer alan ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden boyları da ayrıca ikamet ettikleri coğrafyalarla birlikte zikretmektedir. Buna göre "Salur boyu Sirakhs (Serahs) civarını, Yavmut-Yumut (Yomut), İmreli (Eymür İli), Göklen, İğdir, Abdal, Ali İli ve Çavdır boyları ise Etek ve Gürgen ırmakları havzasını, Karakum çölünü, Harezm ve Amu Derya'nın aşağı bölümlerini yurt edinmişlerdir. (Togan 1981: 72-73).

² Faruk Sümer de Oğuz boylarının Sirderya kıyılarından Mankışlak'a göçlerini Oğuz Yabgu Devletindeki iç çekişmelere dayandırır. 1128 yılından önceki bir tarihte de Mankışlak'ta varlığını sürdüren Oğuz Devleti'ne Harizmşah Atsız b. Muhammed tarafından son verildiğini yazar. (Sümer 2007: 327).

³ Togtamış Türkmenleri, Araştırmacı S. Ataniyazov tarafından Teke Türkmenlerine mensup iki büyük topluluktan biri olarak gösterilmiştir. Diğeri de Utamış'dır (Ataniyazov 1999: 11).

⁴ İşraki, Türkmenleri üç gruba ayırmıştır. Birinci grubu Horasanlı Salurluların oluşturduğunu ve onların Balhan (Balkhan)'da yaşadıklarını söyler. İkinci grup Salurlar'ın büyük kısmı, Tekeler, Yomutlar, Sarıklar, onlarla akraba diğer boylardan oluşmaktadır. Sarıkamış göl kıyısı, Üstyurt'un güney bölümü, Karaboğaz sahili ve Hazar Denizinden Min Kışlak'a kadarki mesafe bu Türkmenlerin yaşam sahasıdır. Üçüncü Türkmen grubu ise Harezm Özbek ülkesinde ikamet eden Çadurlar, İğdirler, Abdallar'dan oluşmaktadır. Aynı zamanda Özboy sahillerinde, Ürgenç mahallinde ve Kopet Dağı eteğinde dağınık hâlde yaşayan Türkmenlerin de mevcut olduğu yazar tarafından belirtilmiştir (İşraki 1381: 24).

otoritesini tesis etmiştir. Böylece Türkmenler yeniden Safevî hâkimiyetine girmiştir (Gündüz 2010: 254; Macit 2016: 90-95).

1510 yılında Safevîler ve Özbekler arasında yaşanan Sultaniye Savaşı bölgenin kaderini değiştirmiştir. Savaş Özbeklerin mağlubiyeti ve Özbek Hanı Muhammed Şeybanî'nin ölümüyle neticelenmiştir. Bu gelişme üzerine Özbekler, Maverâünnehir ve Harezm'de iki ayrı yapılanmaya gitmişlerdir⁵. 1511 yılında Özbeklerin Arapşahi sülalesi, Harezm bölgesinde Ebulhayrlı Özbeklerden ayrı bir siyaset takip etmişler ve İlbars ve Balbars Sultanlar idaresinde Harezm yönetimini ele geçirmişlerdir. Üst Yurt ve Karakum'da göçebe olarak yaşayan Türkmen toplulukları da hâkimiyetleri altına almışlardır (Bregel 2003: 52).

Ceyhun nehrinin yatak değiştirerek Hazar Denizi yerine Aral Gölüne dökülmesi üzerine Harezm'de baş gösteren su kıtlığı Türkmenlerinin buradan ayrılarak güney-batı yönünde yer değiştirmelerine sebep olmuştur. Bazı tarihçiler bu yer değiştirmeyi Harezm'den Safevî sınırlarındaki Gürgen-Etrek nehir kıyılarına göç etmeleri şeklinde izah etmiştir (Münşî-yi Türkmen 2019: C. II 1. Kitap 1-2-3. Kısımlar: 258; Oberling 2002: 392-393). Bazı araştırmacılar ise Etrek Irmağı kıyısında çadır kuran Sayın Hanî Türkmenlerinin Şah Tahmasb zamanında Gürgen'e indiklerini söylemişlerdir (Javanshir 2007: 757; Röhrborn 1349: 27). Bu boylar esasında Harezm hanlarına bağlı olmakla birlikte Safevî Devleti'nin güç kaybettiği dönemlerde bu devletin sınırlarına dahil Esterâbâd vilayetine yerleşerek çiftçilik yapmış tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlardır (Münşî 1377 C.I: 106; C.III: 1087; İşraki 1381: 25). Deşt-i Gürgen Türkmenleri yaygın olarak hayvan yetiştiriciliği ile geçimlerini sağlamışlardır. Geleneksel çoban yaşantıları bir takım sebeplerle kesintiye uğradığında ise kimisi İranlı çiftçiler gibi tarıma yönelmişler kimileri de kervan ticareti ve balıkçılıkla meşgul olmuşlardır⁶.

Hazar ötesindeki Türkmenleri, Safevî Devleti'ni kuran ve hanedana en yakın isimlerden oluşan Türkmen diğer adıyla Kızılbaşlardan ayıran en önemli özelliği ilkinin Sünni ikincisinin ise Şii mezhebe bağlılığıdır. Onlar, Safevî yönetimi altında da Sünni Müslüman kimliklerini ısrarla muhafaza etmişlerdir. Hatta bu yöndeki kararlı tutumları dolayısıyla yoğun olarak yaşadıkları Esterâbâd şehri Safevî kroniklerinde dahi "Dârü'l-Müminîn" yani Müminlerin şehri olarak isimlendirilmiştir (İsfahanî 1372: 561-562; Münşî, C.II, 1377: 627; Kazvinî, 1383: 834; Yazıcı 1995: 438; Kanar 2016: 630)⁷.

Esterâbâd vilayetinin esas halkı Safevî müellifi İskender Bey Münşî tarafından "iyi, dindar ve nefsine hâkim" kişiler olarak tanıtılmıştır. Müellif bu halkın Safevî yönetimine karşı zaman zaman isyanlar çıkardığını söylemiştir. Onlardan bir grubun

⁵ Safevî hükümdarı I. İsmail ile Özbek Hanı Muhammed Şeybanî arasındaki anlaşmazlıklar ve akabinde zuhur eden Sultaniye (Merv) Savaşı ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Karadağ Çınar, "İki Büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han Arasındaki Söz Duellusu", *History Studies*, III/2, 2011, ss. 75-87.

⁶ Astrahan'ın 1555 yılında Çarlık Rusya eline geçmesiyle Türkmenler ile Ruslar arasında ticarete dayalı ilişkiler başlamıştır. 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın sonlarına tekabül eden Rus-Türkmen ilişkilerinin erken devrinde Ruslar 15 resmi görevliyle Türkmenlerle temas kurmuşlar İran, Hive ve Buhara'ya sevk ettikleri kervanların güvenliğini garanti altına almaya çalışmışlardır. Türkmenlerin Jenkinson'ın ziyaretinden başlayarak uzun yıllar kötü, gaddar, kavgacı, hırsız ve dilenci gibi sıfatlarla tanımlanması onların ticaret kervanları için her daim tehdit oluşturdukları şeklinde okunabilir. (Poullada, 2018: 17-19).

⁷ İsfahanî Şah Tahmasb'ın son yıllarında Muhammed Halife-i Zulkadir-i Hacılar'ı Esterâbâd'da görevlendirildiğini beyan ederken şehri "دارالمؤمنين استرآباد" "Dârü'l-Müminîn-i Esterâbâd" olarak zikretmiştir. Münşî ise Bedir Han Afşar'ın Esterâbâd'a görevlendirildiğini belirtirken şehri bu şekilde tanımlamıştır. Kazvinî ise şehri neredeyse her zikrettiğinde Dârü'l-Müminîn sıfatıyla anmayı tercih etmiştir. Bkz. Kazvinî, 1383: 155, 334, 514, 541, 545, 612, 747, 750, 834.

kendisine Siyâh-puşân⁸ ismini verip zihinlerdeki isyan sebebiyle etrafa zulüm saçtıklarını insanların mal ve canlarına kastettiklerini ifade etmiştir. Münşî'ye göre Esterâbâd'ın talihsizlerinden diğer bir grup ise Sayın Hanî boylarının bir kısmıdır. Münşî, Sayın Hanîler halk arasında Yaka Türkmenleri olarak bilindiğini de belirtmektedir. Ayrıca onların Harezmi Hanlığına tabi olduklarını ancak aralarındaki isyan ve başıbozukluk yüzünden Esterâbâd'ın geniş sahrasına göç ederek Etek ve Gürgeç nehirleri arasında ikamet ettiklerini bildirmektedir. Münşî'ye göre bu tarihten sonra isyan ve asayişsizlik bölgeden hiç eksik olmazken Şah Abbas'ın tahta çıkmasıyla bölgede huzur ve güvenlik sağlanmıştır. Sayın Hanî Türkmenleri tamamen kontrol altına alınmıştır (Münşî C.I, 1377: 174; Münşî-yi Türkmen I. Cilt 1-2-3. Kısımlar, 2019: 121; Şirazi 1381: 25).

Başta Âlem Ârâ-yı Abbasî olmak üzere Safevî kaynaklarında Yaka Türkmenlerine Sayın Hanî denmesinin sebebi açık değildir. Ancak Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime'de aktardığı bazı hadiseler bu konu hakkında bize kısmen fikir vermektedir. Adı geçen eserde Cengiz Han'ın İran ve Turan ülkesini istilası ve bu istila kapsamında büyük oğlu Coçi'nin Harizmşâhlar ülkesini başkent Ürgenç de dahil olmak üzere ele geçirdiği belirtilmektedir. Akabinde Coçi ile hareket eden Moğol ve Özbeklerin Harezmi ve Kıpçak ülkesine yerleştirildiği ifade edilmektedir. Coçi'nin vefatı üzere oğlu Sayın Han Harezmi ve Kıpçak yurdunu idare etmiştir. Sayın Han'dan sonra da Coçi ailesine mensup 24 hükümdar bölge hâkimiyetini devam ettirmiştir. Ebulgazi Bahadır Han'a göre Sayın Han neslinin uzun süren hâkimiyeti dolayısıyla Harezmi ve kuzey-doğu İran "Sayın Han Yurdu" olarak anılmıştır (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 136, 239)⁹.

⁸ İranlı araştırmacı Mahcub El-Züveyri, Siyâh-puşân üzerine yaptığı çalışmada bu ismin kullanımını Abbasiler dönemine dayandırır. Ancak siyasi aktörler olarak tanınmaları ve özellikle bağlı oldukları yönetime karşı isyanlarıyla ilk defa gündeme gelmeleri Timur Sultan dönemine tekabül eder. Timur Sultan'ın idaresindeki Maverâünnehir ve Kuhistan bölgesi Siyâh-puşân isyanlarına maruz kalmıştır. Safevî döneminde özellikle Hotlan ve Esterâbâd'da aktif olan Siyâh-puşân için yazar hilekâr sufilerden olduklarını ya da dine uzak bir kesim olabileceklerini belirtir. Onlar hakkındaki güçlü kanı ve genel kabul ise fitneci ve bozguncu bir zihniyetle siyasi boşluğu fırsata çeviren kişiler olduğu yönündedir. Araştırmacı Erden, Siyâh-puşân'ın bağlı bulunduğu mezhep için Şah Abbas zamanında İran'da bulunan Fransız seyyah Fransuva Lusin Lui Belan'ın ifadelerinden hareketle Sünni olabileceklerini söyler. Bu tespiti desteklemek üzere Şii Safevî yönetiminden şikâyetçi olan ve isyan eden grupların genel olarak bu sistemin dışına itilen Sünnilerden oluştuğuna dikkat çeker. Rula Jurdi Abisaab ise 16. yüzyıldan itibaren takip ettiği Siyâh-puşân'ın izlerine ilk olarak Seyyid Mir Ziyaeddin Fendereski'nin rehberliğinde tüm Fendereski boylarında rastlar. Abisaab'ın belirttiği üzere 912/1506-7 yılında Siyâh-puşân ileri gelenleri Özbeklere karşı güçlü bir direniş göstermişler fakat Özbek tahakkümünden kurtulamamışlardır. Şah İsmail, 1510 yılında elde ettiği Özbek zaferine ve Esterâbâd hâkimiyetine müteakip Mir Ziyaeddin'in gönlünü de kazanmıştır. Onun Siyâh-puşân hareketiyle tüm bağlarını koparmasını sağlamış, bu hareketi de baskı altına almıştır. Şah İsmail'in saltanat yıllarında Siyâh-puşân hareketini açık bir şekilde tanımlamanın zor olduğunu söyleyen yazar Özbek yönetimini reddeden bir kısım Seyyidlerin önderlik ettiğine işaret eder. Şah Tahmasb zamanında ise hareket köylü-çoban halkın hoşnutsuzluklarını gündeme getirmek üzere yeni bir boyut kazanmıştır ki bu husus ana metinde ayrıntılı bir şekilde izah edilmektedir (El-Züveyri 1382: 54; Abisaab 2016: 474).

⁹ Cengiz-nâme isimli eserde ise Sayın Han, Gök Orda'nın hükümdarı olarak gösterilir. Ruslara sefer açmış, onları mağlup edip tüm mallarına ve silahlarına el koymuştur. Ayrıca Deşt-i Kıpçak ilinde büyük bir hükümdar olarak uzun yıllar saadetle ve doğrulukla ülkeyi yönetmiş, Cengiz ailesinden tüm fertlerle iyi geçinmiş, ele geçirdiği boyları ve onlara ait yurtları kardeşleri arasında paylaştırarak ülkede nizamı sağlamıştır. Sayın Han'ın ölümünden sonraki 13 yıl Altın Orda hükümdarı Berke Han Deşt-i Kıpçak'ı yönetmişse de bu sürenin ardından Sayın Han'ın torunları sırasıyla Tuda Mengü ve Mengü Timur tahta çıkmışlardır. Akabinde Mengü Timur'un oğlu Tokta Han, Tokta Han'ın yeğeni Özbek Han, Özbek Han'ın oğlu Canibek Han ve onun oğlu Berdibek Han vasıtasıyla Sayın Han nesli uzun yıllar Deşt-i Kıpçak hükümdarlığını sürdürmüştür. (Ötemiş Hacı 2018: 31-58). Barthold da "Sayın Han" isminin Altın Orda Hanı Batu'nun lakabı olduğu bilgisini hatırlatarak iki isim arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. (Barthold, 1962: 138).

Ebulgazi Bahadır'ın "Tiveci İli" yani Deveci boyu ile ilgili aktardığı bilgiler de dikkat çekicidir. Buna göre Sayın Han'ın soyundan Özbek Han ve ondan sonra tahta çıkan oğlu Canıbek Han'ın hükümdarlığı zamanında Coçi ulusu Ürgenç'ten Esterâbâd'ın güney sınıra kadar uzanan bölgedeki tüm Türkmenleri idaresi altına almıştır. Bunlara hanlığın deve ihtiyacını karşılayan Deveci boyu da dâhildir (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 224-225, 271).

Ebulgazi Bahadır Han'ın Türkmenlerin iskânı ve yeni yurtlarına dair aktardığı bu bilgiler önemli olmakla birlikte göç sonrasına dair onlarla ilgili yaptığı açıklamalar da oldukça ilginçtir. Hive Hanı Ebulgazi'ye göre Oğuz boylarından Mankışlak ve Ebulhan (Balhan)'da oturanlar Ürgenç'teki padişaha Horasan'da oturanlar ise Horasan Padişahına bağlanmışlardır (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 206-264). Bu tanımlamayla müellif, Oğuz boylarının Hazar denizinin ötesinde bir daha devlet statüsü kazanamadıklarına dikkat çekmiştir. Ancak onların bağımsızlık düşünce ve arzularından bir an olsun ayrılmadıklarını söylemek mümkündür. Çünkü gerek bu araştırma gerekse Türkmenlerin siyasi ve sosyal teşkilatlanmasına dair yapılan bir dizi çalışma onların üst otoriteye tabi olmakla birlikte kendi düzenlerini korudukları ve merkezi yönetimin bu düzeni bozacak müdahalelerine karşı tavır geliştirdiklerini ortaya koymaktadır. Bu tavrın Hive Hanlığı ve Safevî Devleti nazarında çoğunlukla başıbozukluk, isyan ve başkaldırı şeklinde değerlendirilmesi ise sorunlara çözüm bulunmasının ötesinde var olan sorunları daha da derinleştirdiği anlaşılmaktadır.

Şecere-i Terâkime'deki tüm verileri bir arada değerlendirdiğimiz zaman Gürgen/Esterâbâd vilayetinde yaşayan toplulukların bazı Oğuz boyları olduğu görülmüştür. Ancak bölgenin Sayın Han (diğer adıyla Batu Han), Özbek Han ve Canıbek Han başta olmak üzere Altın Orda hükümdarlarının idaresinde uzun yıllar bulunmasından dolayı onlara Sayın Hanîler dendiği anlaşılmaktadır.

Şah Tahmasb'ın Saltanatıyla Başlayan İsyân Süreci

Şah İsmail'in ölümü ve Şah Tahmasb'ın çocuk yaşta tahta çıkmış olması Safevî Devleti'nde on yıla yakın bir süre bazı Kızılbaş Türkmenlerin tahakkümünü ortaya çıkarmıştır. Kızılbaş beyleri arasındaki rekabet de ülkenin kuzey-doğusunda yaşanan Türkmen göçlerinin ve demografik değişimin geç fark edilmesine yol açmıştır.

Gürgen ve Etrek nehir kıyılarına inen Türkmenler buralarda hayvancılık ve ziraatla uğraşmış elde ettikleri ürünün vergisini de Esterâbâd vilayetinin Safevîli yöneticisine vermeye başlamışlardır. Ancak bir süre sonra Türkmenlerden bir grup Esterâbâd'ın merkezine saldırmaya başlamışlardır. Bu durum Esterâbâd şehrini Türkmenlerle Safevî birliklerinin çatışma sahası haline getirmiştir (Münşî-yi Türkmen II.Cilt 1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, 2019: 258).

Esterâbâd bölgesinin Safevî hükümetinin gündemini meşgul etmesi ancak bölgede patlak veren isyan ve saldırılarla mümkün olmuştur. Safevî yönetimindeki İran'da cereyan eden isyan faaliyetlerini üç kategoride inceleyen James J. Reid, Esterâbâd'daki Siyâh-puşân hareketini kent soyluların gerçekleştirdiği isyanlar olarak tanımlarken, Sayın Hanî Türkmenlerinin ayaklanmalarını da Safevî Devleti ile yereldeki soylu ailelere karşı başlatılan köylü isyanları olarak tarif etmektedir (Reid 1981: 35).

Araştırmacı bu iki isyanın zamanla iç içe girdiğine dikkat çekmektedir. Hazar Denizi'ne yakınlığı dolayısıyla deniz ticaretinden en iyi şekilde istifade eden servet

sahibi soylu aileler bölgedeki sufi önderleri de yanlarına çekerek güçlenmişlerdir. Siyâh-puşân adı altında birleşen bu gruplar başlangıçta merkezi otoritenin Kızılbaş liderler vasıtasıyla gerçekleştirdiği adaletsiz yönetimi yıkmak istemişlerdir. Zira Kızılbaş liderler bölge halkının karşılayamayacağı miktarlarda vergi talep etmekteydiler. Vergi yükü altında ezilen halk da bu bozuk düzenden kurtulmak aynı zamanda toplumda oluşan hiyerarşik düzene son vermek için ayaklanmışlardır (Reid 1981: 37).

Esterâbâd'daki Türkmen halk ise ağır vergi yüküne ve şahın atadığı Kızılbaş valinin keyfi uygulamalarına ek olarak daha büyük bir meseleyle karşı karşıya kalmıştır. Safevî Devleti kuruluşu itibariyle Şia mezhebini resmen kabul etmiş olmakla birlikte bu dinin büyük oranda kurumsal statüsünü tamamlaması Şah Tahmasb döneminde gerçekleşmiştir. Ancak Mankışlak, Üst Yurt, Harezm ve Gürgen bölgesinde yaşayan Türkmenler Sünnî mezheptendir. Safevî Devleti'nin gücü bu yerlerde kendisini tam manasıyla hissettiremediği ve Türkmenler Şiiliğe geçişi şiddetle reddettikleri için de bölgede mezhep değişikliği vuku bulmamıştır. Bu durum çoğu zaman Safevî hanedanlığı ve Kızılbaş boy sistemine dayanan İran devleti nazarında rahatsızlık yaratmıştır (Reid 1981: 37).

Münşî ise sorunun kaynağını hiçbir yetkisi olmayan vergi ayanlarında görmektedir. Ona göre Safevî Devleti'nde merkezi yönetimin zayıfladığı anlarda Esterâbâd'ın önde gelenleri kanunsuz bir şekilde halktan vergi toplamıştır. Bu gelişme hem Esterâbâd valisinin yetkisini sınırlandırma hem de çoğunluğu Sayın Hanî Türkmenlerinden oluşan halkın ekonomik sıkıntılar yaşaması anlamına gelmektedir. Müellif vergi ayanlarını "Siyah-puşî" ismiyle aktarmakta ve onların Kızılbaş temsilcilere karşı oldukları gibi Sayın Hanî Türkmenlerini de bölgede istemediklerini beyan etmektedir. Hatta Siyâh-puşân liderlerin kendilerini koruma altına almak ve işbirliği içerisindeki Sayın Hanî Türkmenlerini def etmek amacıyla kale inşa ettiklerini, bu kaleye tüfekçi ve okçular yerleştirdiklerini bildirmektedir. Netice itibariyle yaşanan ekonomik ve sosyal sıkıntılar ayrıca siyasi belirsizlikler Türkmenleri de isyana sürüklemiştir. Şah Abbas'ın çağdaşı İskender Bey Münşî'ye göre Türkmen isyanlarının bir diğer sebebi onların cehaletleri ve korkusuzca hareket etmeleridir. Zira bu cehalet ve cesaretle Safevî ülkesinin sınırlarına dahi el uzatabilmişlerdir (Münşî C.II, 1377: 845).

James Reid, Siyâh-puşân ve Sayın Hanî Türkmenlerinin uzun bir zaman dilimine yayılan isyanlarını değerlendirirken bu başkaldırının var olan düzeni yıkmaya dönük devrimci bir hareket olarak başladığını söyler. Devrim, Kızılbaş valilere karşı yapılmıştır. Çünkü bu valiler yönetimleri zarfında köylü-çoban sınıfın mal varlıklarını zorla ellerinden almak, iş gücünü sömürmek ve onları dış dünyadan soyutlayarak izole bir alanda kuşatma çabası göstermişlerdir. Bu politika neticesinde yerel birimlerdeki topluluklar ve Türkmen boyları güçsüz düşmüş, isyanlarla bu durum değiştirilmek istenmiştir. Ancak zamanla devrim hareketi zengin ailelerin, halkın dini duygularını sömüren tarikat liderlerinin kontrolüne geçmiştir. Başlangıç noktasında arzulanan siyasal ve sosyal eşitliğe dayalı yeni bir rejim kurma gayretleri bu andan itibaren sonuçsuz kalmıştır. İsyana katılan toplulukların ise bu defa soyluların imkânlarını iyileştirmek için sömürdükleri görülmüştür (Reid 1981: 39-40).

Esterâbâdlı Seçkinlerin İşbirliği ile Siyâh-puşân İsyanı

Safevî yönetimi ile Hazar denizinin doğusundaki Türkmenlerin iyi ilişkileri 1536 yılından itibaren izlenebilmekteyken bu ilişkinin bozulması Esterâbâd'da patlak veren bir isyanla vuku bulmuştur. Bu isyan Reid'in devrimci hareket olarak ifade ettiği ve Türkmenlerin de rol aldığı Siyâh-puşân hareketidir. İsyanın lideri ise bölgenin saygın devlet adamlarından Hacı Muzaffer Bitikçi'nin¹⁰ oğlu Muhammed Salih Bitikçi'dir. Muzaffer Bitikçi'nin vefat etmesi üzerine Muhammed Salih, Şah Tahmasb'ın huzuruna çıkmış ve hanedana bağlılık ve sadakat yemini etmiştir. Ancak geri döndüğünde halkın vilayeteki Kızılbaş emirlere karşı muhalefetini körüklemiştir. Babasının itibarını kullanarak isyanını meşru bir zemine oturtmaya ve daha fazla destekçi kazanmaya çalışmıştır. Ayrıca Esterâbâd'daki isyanı desteklemesi için Hive Hanının yanına adamlar göndermiştir (Rumlu 1384: 1257)¹¹. Hive Hanı bu çağrıya olumlu cevap vermiş ve Ömer Gazi komutasındaki Harezmi ordusunu Esterâbâd'a sevk etmiştir. Bitikçi liderliğindeki Siyâh-puşân ile Özbeklerin ittifakı şehrin dışında gerçekleştirmiş ve Esterâbâd'a yürüyüş başlatılmıştır. Esterâbâd valisi Sadreddin Han-ı Ustaclu bu müttefik güce tek başına karşılık veremeyeceği için Bistam'a çekilmiş ve merkezden destek talep etmiştir. Bu gelişme üzerine Ömer Gazi Han, Muhammed Salih'i Esterâbâd valisi olarak atamış akabinde Özbek kuvvetleriyle birlikte Harezmi'ye çekilmiştir (Rumlu 1384: 1257-1258; Münşi-yi Türkmen 2019, C. I 1.2.3. Kısımlar: 121; Parsadust 1377: 516; El-Züveyri 1382: 52)¹².

Muhammed Salih Özbeklerin ülkeden ayrılması üzerine Hive Hanlığının otoritesini de reddetmiş ve Esterâbâd vilayetini yakın adamları ve eyaletin zenginleri arasında paylaşmıştır. Onun bu icraatı yakın bir zamanda Safevîler karşısında yalnız kalmasına yol açmıştır. Zira Şah Tahmasb Esterâbâd vilayetindeki son gelişmeleri öğrenir öğrenmez önde gelen emirlerinden Emir Sultan-ı Rumlu, Şah Ali Sultan-ı Ustaclu ve Hasan Sultan-ı Şamlu'yu kalabalık bir birlikle Esterâbâd isyanını bastırmakla görevlendirmiştir. Netice itibarıyla 944/1538 yılında vuku bulan Muhammed Salih liderliğindeki Siyâh-puşân isyanı bastırılmış, Muhammed Salih yakalanarak Tebriz'e gönderilmiştir. Şah'ın emriyle bu kişi Nasriyye (مناره نصریه) minaresinden atılarak öldürülmüş ve akıbetinin bu yola tevessül edenlere ibret olması istenmiştir. Safevîli vakanüvislerin üzerinde hemfikir oldukları konu Muhammed Salih ve

¹⁰ Hacı Muzaffer Bitikçi uzun yıllardır Esterâbâd vilayetine hükmetmiş yönetici ailenin bir üyesidir. Muhammed Şeybanî Han'ın Horasan seferlerini başlattığı sırada vilayetin yöneticiliğini yapmaktadır. 913/1507-1508 yılında Herat şehri Şeybanî Han tarafından ele geçirilince buradaki Timurlu Mirzalar Esterâbâd'a yönelmişler ve Hacı Muzaffer Bitikçi ile işbirliği yapmışlardır. Ancak müttefik ordu Özbeklere karşı koyacak güçte olmayınca Bediüzzaman Mirza Şah İsmail'e sığınmıştır. Muzaffer Bitikçi ise Şeybanî Han'ın himayesine girerek Cürcân vilayetinin vezaret görevini üstlenmiştir. Şeybanî Han daha sonra Damgan şehrine hâkim olmuştur. Damgan'ın Timurlu valisi Feridun Hüseyin Mirza Yaka Türkmenleri arasına karışıp izini kaybettirirken Şeybanî Han da 915/1509-1510 yılında rotasını Deşt-i Kıpçak'a çevirmiştir. (Katgan, 1385:101-103); Şah İsmail 916/1510 yılında Özbekleri durdurmak amacıyla Horasan seferine çıkmıştır. Esterâbâd yakınlarına vardığında Muzaffer Bitikçi çeşitli hediyelerle Şah'ın ordugâhına gelmiş ve ona itaatini arz etmiştir. Bunun üzerine Şah, onu Esterâbâd yönetimine tayin etmiş aynı zamanda "Mansıb-ı âlî vezâret-i Hassa-yı Hümâyûn" yani sarayın yüce vezirlik makamıyla şereflendirmiştir. Bitikçi de ona sadık kalarak bölge idareciliğini sürdürmüştür. Bitikçi, Şah Tahmasb zamanında da bu görevlerini devam ettirerek Safevî Devleti için mühim işler yapmış ve sadakatten bir an olsun ayrılmamış bir bürokrattır. (Conabedî 1378: 473; Kumî 1383: 283; Parsadust, 1377: 515-516).

¹¹ Şirazi, Handemîr ve araştırmacı Parsadust ise hem isyanın yılı için diğer kaynaklardan farklı olarak 945 ve 946'ya işaret ederler hem de Muhammed Salih'in Hacı Muzaffer Bitikçi'nin torunu olduğunu yazarlar. (Abdi Bey Şirazi 1369: 90; Handemîr 1370: 367; Parsadust 1377: 516; Reid 1981: 39). Münşi, isyancı lider Muhammed Salih'in Hacı Muzaffer Bitikçi'nin erkek kardeşinden olan yeğeni olduğunu beyan eder. Münşi-yi Türkmen 2019, C. I 1.2.3. Kısımlar: 121).

¹² Kumî ile Handemîr, Muhammed Salih'in isyanından bahsederken bu isyanın Harezmi Özbekleri tarafından desteklendiğine ve Siyâh-puşân hareketine dâhil olduğuna dair hiçbir açıklama yapmamıştır. (Kumî 1383: 283; Handemîr 1370: 367-368).

adamlarının zevk ve sefaya düşkün olmaları, her gece eğlenceler tertip etmeleri ve içkiye müptela olmalarıdır. Onlarının ülkede iyi bir yönetim tesis edememeleri de halkın kendilerinden uzaklaşmasına yol açmıştır. Bu sayede Sadreddin Han isyancıları ele geçirebilmiş ve Esterâbâd vilayetini yeniden Safevî kontrolüne almıştır (Kazvinî, 1383: 64; Parsadust 1377: 516; Rumlu 1384: s. 1258-1260; Kumî, 1383 C.I: s. 284-285; Handemîr, 1370: 368)¹³.

Birçok müellif Siyâh-puşân hareketine mensup olanların Muhammed Salih'e verdiği desteği onaylarken bu mesele Kumî tarafından farklı aktarılmıştır. Kumî, siyah giyinenlerden bahsetmiş ama bu kişilerin Muhammed Salih'in annesinin ölümünden duydukları üzüntü ve tutulan matem dolayısıyla böyle giyindiklerini söylemiştir. Şöyle ki Muhammed Salih Esterâbâd vilayetine doğru yürüyüşe geçtiğinde yaşlı annesi de onun yanındadır. Annesinin öldüğü gün Bitikçi siyah giyinmiş ve siyah giyimli kadınlardan bir zümre de onun etrafında toplanarak ağlayıp ağıtlar yakmıştır. Akabinde Esterâbâd'dan pek çok kişi onun sohbetine katılmış ve ondan izzet ve ikram görmüştür. Böylece kısa zamanda etrafındaki insanların sayısı artmıştır.

Esterâbâd'a gelerek bu harekete dâhil olan Mevlana Hayreti, Muhammed Salih için yazdığı kasidede onun için;

Geleceğin hükümdarı Muhammed Salih

O ki baştan ayağa Allah'ın lütfuyla süslenip

Gazap bayrağını yükseltti (Kumî 1383: 285-286)¹⁴

demıştır. Kumî verdiği bu bilgilerle Bitikçi isyanının Siyâh-puşân hareketiyle birlikte anıldığını onaylamıştır. Hatta isyanın kısa zamanda geniş kitlelere ulaştığını ve önde gelen din adamlarının nezdinde Salih'in Esterâbâd hükümdarı olacağına dair inancı dile getirmiştir. Ancak bu anlatımdan hareketle Siyâh-puşân adının yaşlı bir kadının ölümüne indirgenerek içinin boşaltıldığı ve hareketin önemsizleştirildiği de iddia edilebilir.

James Reid'e göre hovarda, içki düşkünü, saygın ve güvenli yaşam imgelerinden uzak Hacı Muhammed Salih'in bu olumsuz özelliklerine rağmen Esterâbâd'daki memnuniyetsiz ve öfkeli halkın desteğini kazanmasına sebep Kızılbaş yönetiminden ayrılma teşebbüsüdür. Zira o, Safevî bürokrat ailelerden birine mensup olmasına rağmen bu hayatı elinin tersiyle itmiştir. Dahası Kızılbaş yönetim sistemini ve bu sistemin yaratmış olduğu normları yüksek sesle reddetmiştir. Bu tutum önce

¹³ Münşi, Muhammed Salih'in atıldığı yeri Bosriye Minaresi (منارة بصرية) olarak kaydetmiştir. Conabedî ise bu minarenin Kayseriyye-i Tebriz (منارة قيصريّة تبريز) olduğunu söylemiştir. Ayrıca Ravzatü's-Safeviyye'de Muhammed Salih'in Hive Hanından talep ettiği yardım ve Şah'ın merkezden gönderdiği destek birliklerden söz edilmemektedir. Târih-i Âlem Âra-yı Abbasi'de ise Şah'ın önde gelen emirlerden bazılarını Sadreddin Han'a destek için görevlendirildiği belirtilse de bu destek birlikler ulaşmadan Sadreddin Han'ın kendi gayretiyle isyanı bastırdığı anlatılmaktadır. Dolayısıyla isyanın bastırılma şekli hususunda kaynaklar arasında bir çelişki görülmektedir. Conabedî Sadreddin Han'ın Ramazan ayında Esterâbâd'a gittiğini ve seçtiği cesur askerleriyle iftar vakti Muhammed Salih'in makamına baskın düzenlediğini yazar. Bu baskın sırasında önce Salih'in yakalanarak ellerinin ve boynunun zincirlendiğini akabinde adamlarının birer birer ele geçirildiğini anlatır. İsyancıların mal mülk sahibi olanlar mallarına el konularak hapse atılmıştır. Malı mülkü olmayanlar ise öldürülmüştür (Conabedî 1378: 474-475; Münşi 1377, C.I: 175).

¹⁴

خسرو کشور اقبال محمد صالح
آنکه سر تا قدم آریسته
در مقامی که گذر کرد نسیم غضبش

Muhammed Salih'i bölgesel güç odağı haline getirmiş sonra da aynı düşünceye sahip kişi ve toplulukları ön plana çıkarmıştır. Bu tarihten sonra Esterâbâd halkı Kızılbaş valilerin yetkilerini sürekli sorgulamıştır.

Reid'e göre Muhammed Salih'in ciddi bir noktaya taşıdığı ve devletin otoritesini sarstığı bu hareket ne milli ne de sosyalist değerlerle açıklanamaz. Köylü ve köylü olmayan halkın asıl isteği güçlü hükümet ve lider karşısında diz çökmeyeceğini umut ettikleri mahalli bir yönetim sistemi kurmak ve geçim kaynakları ile kültürel öğelerinin sömürülmesini engellemektir (Reid 1981: 40; Reid 2019: 121-122).

Rula Jurdi Abisaab ise isyanın seyrini kısaca özetlemekte, gerekçelerini ise farklı verilerle açıklamaktadır. Ona göre Şah Tahmasb, Sayın Hanî Türkmenlerini Esterâbâd'a yerleşmeleri için teşvik etmekte ve onların Safevî topraklarında ikametinden mutluluk duymaktadır. Şah'ın bu iskân politikasından beklentisi Türkmenlerin boş kalan Esterâbâd topraklarını ekip biçmeleri ve karşılığında Safevî Devletine vergi ödemeleridir. Fakat Türkmenler vergi vermeyi ve Safevî hâkimiyetine girmeyi reddedince merkezi otorite ile yerel halk arasında çatışmalar baş göstermiştir. Türkmenler, aralıklarla Kızılbaş kabile yönetimine isyan etmişler ve yağmacılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Kızılbaş emirler ise önce kendilerini korumak için Gürgen nehri yakınında Mübarekabad isimli yeni bir kale inşa etmişlerdir. Fakat Türkmen isyanları hız kazanınca kale isyancıların eline geçmiştir. Neticede 944/1538 tarihli ilk büyük isyan bastırılmıştır. Ancak Esterâbâd halkı ile Kızılbaş idareciler arasındaki gerekli güven ortamı bir daha sağlanamamıştır (Abisaab 2016: 474-475). İsraki ise anlaşmazlığın kaynağını daha farklı açıklamaktadır. Ona göre Etrek-Gürgen nehirleri arasında yaşayan Oklu, Göklen, İlur ve Salur illerinden müteşekkil Sayın Hanî Türkmenleri zamanla ziraat alanlarını genişletmişler ve daha çok gelir elde etmeye başlamışlardır. Gürgen hâkimleri de çiftçi ve çoban halktan daha fazla vergi talep etmişlerdir. Bu durumda Türkmenlerin razı olmadıkları husus vergi ödemek değil zorla tahsil edilen aşırı vergi yüküdür (İsraki, 1381: 27).

Abisaab'ın iddia ettiği tez Münşî'nin aktardığı bilgilerle doğru orantılıdır. Şu durumda Abisaab'ın Münşî'den ciddi oranda etkilendiği söylenebilir. Zira Münşî de Safevî Devleti'nin Hazar ötesi Türkmenlerine yaklaşımını ülkenin kuzey-doğu yakasının tarıma ve imara açılması gibi faydacı bir anlayışla izah etmektedir. Ancak Abisaab'ın göz ardı ettiği husus isyana katılanların sadece çiftçi ve çoban Türkmenlerden oluşmadığı gerçeğidir. Zira isyanın beyin takımını Esterâbâd'ın zengin ve soylu aileleri oluşturmaktadır. Onların memnuniyetsizliğinin sebebi ise bölgenin yerel kaynaklarından doğrudan istifade etmek ve Kızılbaş emirleri merkeze göndererek Esterâbâd'ı yönetmektir.

Sayın Hanî Türkmen İsyancıları

Şah Tahmasb dönemi için Esterâbâd'da vuku bulan önemli isyanlardan biri de 957-965/1550-1558 yılları arasında gerçekleşmiştir. İsyancı, Sayın Hanî Türkmenlerinin bir kolu olan Oklu Türkmenlerinin liderliğinde cereyan etmiştir. Abâ, Abâ-yı Türkmân ve

Ayâ¹⁵ adıyla kaynaklara yansıyan Oklu boyundan bir genç, isyanın en önemli ismi olmuştur.

957/1550 yılında Esterâbâd'ın Kızılbaş valisi değişmiş vefat eden Şah Ali Sultan yerine Ustaclu Sultanı Keçel Şahverdi (کچل شاه وردی) görevlendirilmiştir. Sayın Hanî serdarları onu tebrike gelip hediyeler takdim etmişlerdir. Safevî kroniklerinde Şahverdi Sultan'ın bu toplantı esnasında ismi "iyilik ve güzellik" manasına gelen Oklu serdarı Abâ'yı sevdiği ve yanında alıkoyduğu ifade edilir. Abâ, gece yarısı Kızılbaşların elinden kaçmış ve Oklu darüşası olan Şatır Bey'i (شاطر بیگ) öldürmüştür. Sultan Lengeri'yi (سلطان لنگری) Oklu taifesinin başına geçirirken kendisi de isyancı olmuş ve bir grup Türkmen ile dağa çıkmıştır (Rumlu 1384: s. 1338; Kazvinî 1383: 65; Kumî, 1383: 346; Parsadust 1377: 518-519). Reid, Şatır Bey'in Türkmenler arasında Safevî ajanlığı yaptığı için öldürüldüğünü söylemektedir¹⁶. Münşî ise Şahverdi Sultan'ın, tebrike gelen tüm Türkmen serdarlar arasında Abâ'ya âşık olduğunu ve ondan yanında kalmasını istediğini naklederek bu hadisenin Türkmenler arasında duyulmaması ve hakkında kötü düşünceler oluşmaması için Abâ'nın Şatır Bey'i öldürdüğünü iddia etmektedir (Münşî, C. I 1377: 176-177; Münşî-yi Türkmen I. Cilt 1.2.3. Kısımlar, 2019: 123). Şu durumda Şatır Bey tarafından Sayın Hanî Türkmenlerinin küçük düşürülmeye çalışıldığı apaçıktır. Ancak uzun yıllara yayılan büyük bir isyanın böyle küçük bir sebeple başlatılması makul değildir. Bu meselenin asli gerekçelerinden biri Esterâbâd'daki Kızılbaş valilerin, Sayın Hanî Türkmenlerini kontrol altında tutmak için onlar arasından saygın kişileri kendi yanına çekme girişimleri olmalıdır. Bu durumun Şatır Bey ve Abâ örneğinde olduğu gibi Türkmenler arasında ayrılıklara yol açtığı da aşikârdır.

Şahverdi Sultan, Abâ ve yanındaki isyancı Türkmenlerin isyanına son vermek üzere müdahaleye başlamıştır. Bu sırada Abâ, Esterâbâd valisini kısıkvrak yakalamış ve öldürmüştür. Şahverdi Sultan'ın ölmesi üzerine Ustaclu birlikleri dağılmışlardır. Bistam ve Damgan hâkimi Ustaclu Sultanı Emir Gayb, Esterâbâd şehrine gelerek burayı koruma altına almıştır. Ayriyeten gelişmeleri Şah Tahmasb'a bildirerek yardım talep etmiştir (Rumlu, 1384: 1338; Kazvinî, 1383: 65; Münşî C. I, 1377: 177, Münşî-yi Türkmen I. Cilt 1.2.3. Kısımlar, 2019: 123; Kumî 1383: 346; Parsadust, 1377: 519).

İranlı araştırmacı Parsadust, Abâ idaresindeki Yaka Türkmenlerinin isyanına Osmanlıların da destek verdiği söz eder ve buna delil olabilecek bir mektuba yer verir. Bu mektup Kanuni Sultan Süleyman tarafından "Yaka Türkmen hâkimine" yazılmıştır. Osmanlı Padişahı Türkmen diyarından Muhammed, Mir Ebu Tarab, Mir Tuti ve Sevindik'in Kâbe'yi ziyaret etmek amacıyla huzuruna çıktıklarını ve bu vesileyle Yaka Türkmen hâkimiyle diğer sultanların Kızılbaş ile gaza ve cihat etmek üzere Horasan'a yöneldiklerinden haberdar olduğunu söylemiştir. Osmanlı ordusunun da Evasıt-ı Ramazan 960/Ağustos 1553 tarihinde Kızılbaş taifesini hezimete uğratmak üzere sefere çıktığını ve 28 Zilkade 960/5 Kasım 1553 tarihinde Halep'te kışladığını beyan etmiştir. Sultan Süleyman 961/1554 yılının Nevruzunda Osmanlı ordusunun

¹⁵ Rumlu ve Kazvinî isyancı Türkmen beyi için Abâ, Abâ-yı Türkmân ismini kullanmayı tercih ederken Münşî, Ayâ ismiyle Oklu serdarından söz etmiştir. (Rumlu 1384: 1338, 1383, 1403-1406, 1557; Kazvinî, 1383: 65-66; Münşî, 1377: 176-179).

¹⁶ Rumlu ve Kumî, Şatır Bey için Şahverdi Bey'in yakınlarından biridir der. Reid ise bu ifadeyi ajanlık olarak değerlendirmiş olmalıdır. (Rumlu, 1384: 1338; Kumî, 1383: 346; Reid, 1981: 41; Reid, 2019: 123) Parsadust, Abâ-yı Türkmen'in Şahverdi'yi kötü niyet taşıdığı için Şatır Bey'i de Kızılbaş valisi Şahverdi Han ile yakın olmasından ötürü öldürdüğünü söyler (Parsadust 1377: 519).

yürüyüşe geçeceğini ve bu defa Kızılbaş taifesinin pis varlığını dünyadan temizlemedikçe başka bir emir vermeyeceğini de bildirmiştir.

Sultan Süleyman'ın mektubu yazmaktaki maksadı ise Osmanlı'nın Kızılbaş seferini kararlaştırdığını haber vermek, din-i mübini koruma gayretinin cümle Müslüman Sultanların vacip ve lazım görevi olduğunu hatırlatmak, bu süreçte Türkmenlerin Kızılbaş taifesinin saçma ve boş sözlerine iltifat etmemelerini temenni etmek ve Osmanlı'nın fetih bayraklarının diyar-ı şarka varacağından kesinlikle tereddüt etmemelerini söylemektir. Son olarak Padişahın, Yaka Türkmen hâkiminden beklentisi Türkmenlerin diğer Müslüman Sultanlar ve askerlerle birlikte Osmanlı ile ittifak kurarak Kızılbaş ülkesine varmalarını kolaylaştırması ve böylece arzu edilen sonucun zuhur etmesine katkı sağlamasıdır. Sultan, bu işten elde edilecek mükâfatı dünyada iyi nam sahibi olmak, öteki âlemde ise yüce mertebeye varmak şeklinde ifade etmiştir. Padişahın Yaka Türkmen hâkiminden bir diğer arzusu ise bu mektup sonrasında meşru seferlerini ve elde ettiği zaferleri mümkün olduğunca sık yazacakları mektuplarla kendisine bildirmesidir (Feridun Bey C.I, 1264: 499-500; Parsadust 1377: 212).

Kanuni Sultan Süleyman bir mektup da Ali Sultan-ı Özbek'e göndermiştir. Mektubu Derviş Muhammed Bedehşanî vasıtasıyla ulaştırmıştır. Parsadust, Sultan Süleyman'ın mektubunu "Ali Han-ı Türkmân" adına yazdığını ve bu kişinin büyük olasılıkla Ali Sultan ismiyle maruf Harezmi yöneticilerinden olduğunu ifade etmiştir. Mektubun gönderilme sebebi Ali Sultan'ın Yaka Türkmenlerinin isyanını desteklemesi ve isyancı lider Abâ'yı himaye etmesinden duyulan memnuniyet olabilir. Zira Ali Sultan ile Kanuni Sultan Süleyman arasında Safevîlere karşı gerçekleştirilen ittifak bununla sınırlı kalmayacaktır. Şehzade Bayezid'in Safevîlere sığınması hadisesi de dâhil olmak üzere her Osmanlı-Safevî karşılaşmasında Ali Sultan doğudan Safevîleri meşgul ederek Osmanlı karşısında zayıf düşürecektir (Parsadust 1377: 323)¹⁷.

¹⁷ Parsadust, yukarıda verilen bilgiyi Joseph Hammer'den alıntılamıştır. Hammer, Kanuni Sultan Süleyman'ın Buhara Hanı Pir Muhammed'e yazdığı mektupla aynı minvalde iki mektup daha kaleme adlığını ve Türkmen Hanı Ali ile Alan hâkimi İbrahim'e gönderdiğini söylemektedir. Bu mektuplardan Evâhir-i Zilhicce 968/Eylül 1561 tarihinde Pir Muhammed'e ve Alan hâkimi İbrahim Sultan'a (Feridun Bey'de "Laz Hâkimi" olarak geçmektedir- لاز خانى ابراهيم (سلطانه) yazılanlar Feridun Bey Münşeatında yer alırken Türkmen Hanı Ali'ye yazılan mektubun suretine rastlanmamıştır. Hive Hanı Ali Sultan'ın 973/1565-66 yılına kadar hayatta olması ve Osmanlı Padişahlarının Safevîlerle mücadelede Buhara ve Hive Hanlarıyla aynı anda irtibata geçtiğine dair örnek vakıalara tesadüf edilmekle birlikte bu bilginin somut kanıtı mevcut değildir. Ayrıca Hammer'in Ali Sultan'ı Türkmen olarak kaydetmesi de bilgiye şüpheyle yaklaşmamıza sebep teşkil etmektedir. Bu noktada Pir Muhammed'e ve İbrahim'e yazılan mektubun içeriği de önem kazanmaktadır. Osmanlı Padişahı, Pir Muhammed Han'a her iki ülkenin uzak mesafelerde bulunmasına rağmen itimat ettikleri adamlarıyla birbirlerinden haberdar olduklarını, bunlardan biri olan ve Pir Muhammed'in yakınlarından ve önde gelen ayanlardan Derviş Muhammed Bedehşanî'nin hac ziyareti esnasında Osmanlı ülkesine gelmesi münasebetiyle bu mektubu onun vasıtasıyla gönderdiğini söylemiştir. Taraflar arasında akd olunan dostluğun yenilenmesi ve dostluk esaslarının onaylanması istenmiştir. Akabinde Acem diyarında Kızılbaş Şahının Osmanlı'nın yenilmez padişahından korkup beceriksizliği ve zilleti yüzünden kendisine defalarca elçiler gönderdiğini ülkesinin salâhi ve kullarının geleceği için kendisine yalvardığını bunun üzerine devletlerarasında sulh imzalandığını söylemiştir. Ancak Şah'ın bu sulha aykırı olarak kendisine sığınan şehzade Bayezid'i himaye ettiğini belirtmiştir. Bundan sonra Şah'ın yalanlarına itimat ve itikat edilmeyeceği gibi bu fitne-fesat ehlini yok etmek üzere o tarafa gitmeye kararlı olduklarını söylemiştir. Pir Muhammed'in atalarının da İslamla tamamlanıp din ve diyanete bağlı oldukları ve Sünni Müslüman olarak tanıdıklarından şimdi Hz. Muhammed'in dinini korumak ve her türlü gayreti gösterme gerekliliğinin zuhur ettiğini söylemiştir. Bu minvalde Özbek Hanından taife-i Kızılbaşın yok edilmesi hususunda her türlü teşebbüs ve gayreti göstermesi istenmiş ve Allah'ın, Müslümanların birliğine inanan ve mücahit olan taifeye yardımcı olacağı hatırlatılmıştır. Laz (Alan) hâkimine yazılan mektupta diğerinden farklı olarak Sultan Süleyman, İbrahim Sultan'ın kendisine gönderdiği elçiler vasıtasıyla Kızılbaş taifesinin o memlekete verdiği zarardan haberdar olduğunu beyan etmiştir. Şimdi kendisinin taife-i Kızılbaş tarafına geçmekte kararlı olduğunu ve bu sırada İbrahim Han'ın da emrindeki Müslüman askerlerle Kızılbaş ülkesini yağma ve talan etmek, vıraneye çevirmek için her türlü çabayı göstereceğine dair dileğini iletmiştir. (Hammer 2010: 881; Feridun Bey C.II, 1264: 48-49, 50-51).

Şah, Oklu Türkmen beyi Abâ'nın isyanına 962/1554-1555 senesinde gönderdiği güçlü birlikle karşı koymuştur. Gökçe Sultan-ı Kaçar, Ali Sultan Tatioğlu Zulkadir, Çerendab (چرنداب) Sultan-ı Şamlu ve Mustafa Sultan-ı Varsak komutasındaki Safevî birliklerini Abâ liderliğindeki Oklu isyanını bastırmakla görevlendirmiştir. Abâ, Safevî ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlayınca Harezm'e gidip Ali Sultan'dan yardım istemiştir. Özbek yöneticisi derhal ordusunu hazırlamış ve Esterâbâd vilayetine doğru yola koyulmuştur. Ancak Kızılbaş ordusunun kalabalık hali Ali Sultan'ı da tedirgin etmiştir. Esterâbâd'a yakın bir yerde Safevî emirlerine elçi ve hediyeler göndererek taraflar arasında dostluk tesis etmiş ve geri çekilmiştir. Böylece Abâ da Kızılbaşlar üzerine baskın ve yağmaya cesaret edememiştir. Abâ-yı Türkmen'in bir sonraki seferi 965/1557-1558 yılında vuku bulmuştur. Abâ, Türkmenlerden bir grupla Esterâbâd üzerine saldırıya geçince bölge hâkimi İbrahim Han-ı Zulkadir onlara mukavemet gösterememiş ve Şah Tahmasb'dan yardım istemiştir (Rumlu 1384: 1383-1384, 1403; Kumî 1383: 377, 393; Münşî, C. I, 1377: 177; Münşî-yi Türkmen I. Cilt 1.2.3. Kısımlar, 2019: 123; Parsadust 1377: 519)¹⁸. Kumî'nin Esterâbâd'a saldıran Türkmenler için "Etrâk-ı bî-imân" ifadesini kullanması dikkat çekicidir (Kumî 1383: 393). Zannımızca buradaki itham onların Müslüman olmadıklarını iddia etmekten ziyade gerçekleştirdikleri yağma ve talandan dolayı onları aşağılamak, hakir görmektir.

Tahmasb, Mühürdar Şahkulu Halife'yi, Türkmen ve Avşar topluluklarından emir ve askerlerle birlikte İbrahim Han'ın yardımına göndermiştir. 2 Şaban 965/20 Mayıs 1558 tarihinde İbrahim Han ve Safevî birlikleri Kazvin'den yola çıkıp Abâ ve isyancı Türkmenler üzerine yürümüşlerdir. Silahlı Oklu Türkmenleri onlar karşısında başarılı olamayacaklarını anlayınca geri çekilmiş, Safevî emirleri de bölgedeki Türkmenleri yağmalamaya başlamıştır. Bunun üzerine Abâ geri dönmüş ve Safevîlerle cenk etmiştir. Savaş esnasında her iki taraf da güçsüz düşmüştür. Abâ ve beraberindeki Türkmenler kalabalık Safevî birlikleriyle savaşmak durumunda kaldıklarından yorgun düşmüşlerdir. Safevî süvarileri ise devam eden şiddetli çatışmalara ve havanın sıcak olmasına müstenit takatten düşen atları yüzünden savaşı neticelendirememişlerdir. Gün boyu savaş devam ederken gece saatlerinde Abâ, idaresindeki Türkmenlerle dağlara çekilerek dinlenmiş sabah olduğunda tekrar savaş meydanına inmiştir. Ancak Safevî ordusunun, emrindeki Oklu Türkmenlerinden daha kuvvetli olduğunu görünce geri çekilmiştir. Harezm'e doğru yol alırken Safevî emirleri de onu Etrek nehrine kadar takip etmişlerdir (Rumlu 1384: 1403-1404; Kumî, 1383: 394; Münşî C. I, 1377: 178-179; Münşî-yi Türkmen I. Cilt, 1.2.3. Kısımlar, 2019: 124-125; Kazvinî 1383: 65-66; Abdi Bey Şirazî 1369: 112).

Bu son gelişmeler üzerine Türkmen cephesi Harezmli Özbeklerin de dahil olmasıyla kalabalıklaşmış, Safevî tarafında ise ölümler ve ayrılıklar baş göstermiştir. Safevî birliğinin sevkinden sorumlu Şahkulu Halife Türkmenlerin peşinden ilerlerken kulunç hastalığına yakalanmış ve 18 Ramazan 965/4 Temmuz 1558 tarihinde vefat etmiştir. Yerine geçen emir tüm birlikleri etrafında toplamaya muvaffak olamamış böylece Safevî ordusu acziyet içine düşmüştür. Özbek ordusu Safevîlere saldırırken Abâ idaresindeki Türkmen birliklerinin onları çember içerisine almasıyla sona yaklaşmıştır. Önde gelen Safevî emirlerin kimileri yakalanmış kimileri ise

¹⁸ Rumlu, İbrahim Han'ın çaresizliğini anlatmak için mübalağa da bulunarak Türkmenlerin fitne ateşini yaktığını, etrafa saldıkları korku toplarıyla Han'ın dayanıklı kalesini delik deşik ettiğini ve ok yağmurlarıyla da tahammül perdesini yırttığından söz etmiştir.

öldürülmüştür. Gürgen nehri Safevî ordusundan yaklaşık bin kişiye mezar olmuştur. Savaşın kazananı müttelik Özbek ve Oklu Türkmenleri olmuştur. Esterâbâd ve Damgan'ı ele geçiren Abâ iktidarını ilan etmiş ve bunu halka kabul ettirmek için Esterâbâd'ın saygın yönetici ailesi Bitikçiler'den Hâce Muhammed Salih'in kızına talip olmuştur. Evliliği kabule mecbur olan aile gelin adayını Bitikçi ailesinden birkaç kişiyle Esterâbâd'a göndermiştir. Abâ-yı Türkmen'in yanına vardıklarında bir suikastla onu öldürmüşlerdir. Böylece Esterâbâd'daki Abâ ve Oklu tehlikesi sona erdirilmiş, Abâ'nın kellesi Kazvin'e Şah'ın huzuruna gönderilmiştir (Rumlu 1384: 1404-1406; Münşî, C. I, 1377: 177-178; Münşî-yi Türkmen I. Cilt, 1.2.3. Kısımlar, 2019: 123-124; Kazvinî 1383: 65-66)¹⁹.

Şah, Esterâbâd'dan gelen bu hediye büyük sevinçle karşılamıştır. Kazvinî'ye göre Şah, bu katliam hadisesini Maveraünnehir'in fethiyle eşdeğer tutmuştur. Abâ'nın canlı kaldığı müddetçe fitne ve zulüm yeryüzüne yayacağından emin olan müellif "*Ölüm öldürüldü bundan daha iyisi nedir?*" diyerek Sayın Hanî Türkmenlerinin lideri Abâ'ya ve bölgedeki icraatlarına dair olumsuz düşüncesini sarf etmiştir. Onu adeta ölüm makinesi gibi gördüğünü beyan etmiştir (Budak Münşî Kazvinî 1378: 215-216)²⁰.

Reid'e göre Abâ idaresindeki Oklu Türkmenlerinin 8-9 yıl art arda isyanlarını sürdürebilmeleri ve Safevî Kızılbaş güçleri karşısında direnç gösterebilmeleri Hive Hanlığının desteği ve Türkmenlerin araziye iyi bilmeleriyle mümkün olmuştur (Reid 1981: 41; Reid 2019: 123). Harezm'den gelen destek özellikle Özbeklerin son çatışmada savaşa dâhil olmaları kazanan tarafı belirlemiştir. Safevî-Türkmen çatışmalarında Türkmenlerin araziye çok iyi bilmeleri ise orantısız güç uygulayan Kızılbaşlara karşı muhalif tutumlarını sürdürmelerini sağlamıştır. Nitekim Türkmen birlikleri ne zaman ağır darbe alsın ya da mağlubiyet kaçınılmaz olsa dağlara ve ormanlık alanlara saklanarak gizlenmeyi başarmışlardır. Böylece ölümcül darbeyi savuşturabilmişlerdir.

Esterâbâd'ın seçkin Bitikçi ailesinin 944/1538 yılında Muhammed Salih ile birlikte Siyâh-puşâna liderlik yaparken 965/1558 yılında Oklu ilinden Abâ'nın karşısında yer almış olmaları da dikkat çekicidir. Bu tutumu tam olarak hangi safhada takındıkları bilinmediğinden Kızılbaş beylerinin ortadan kaldıramadığı Abâ-yı Türkmen'i pusu kurarak öldürmeleri ve bu vesileyle Oklu hareketine son vermeleri şaşırtıcı bir gelişmedir. Türkmen liderin kesilen kafasını Şah Tahmasb'a göndermeleri de adeta özür mahiyetli değerlendirilebilir. Böylece yıllardır Safevî Şahlarının nezdinde oluşturdukları ve Muhammed Salih'in isyanıyla büyük yara alan güven duygusunu yeniden kazanmak istemişlerdir.

Reid ise Bitikçi ailesi ve taraftarlarının Abâ karşısında yer almalarını eşitlikçi ütopya ile başlatılan devrimci hareketin ikiyüzlülüğü olarak ifade etmiştir. Ayrıca yerel seçkinlerin Türkmenler gibi taşrada yaşayan halkı kandırmalarından öte halkın yaşadığı yoksulluğu, acı ve kederi kendilerine avantaj sağlamak için kullandıkları ve amaçlarına

¹⁹ Özbek-Türkmen müttelik güçlerin Kızılbaş birliklerine aynı anda savaş açmaları 21 Şevval 965/6 Ağustos 1558 tarihinde gerçekleşmiştir. Parsadust, Abâ'nın öldürüldüğü tarihi ise 6 Cemâziye'l-Sânî 965/26 Mart 1558 olarak vermiştir. Ancak Özbek-Türkmen ittifakının savaş tarihi Ağustos 1558 olduğuna göre muhtemelen yazar Abâ'nın ölüm yılında yanlışlık yapmıştır. Buna göre Abâ, 6 Cemâziye'l-Sânî 966/16 Mart 1559 tarihinde ölmüş olmalıdır (Kumî, 1383: 395, 397-398); Orduların Kazvin'den ayrıldığı tarih Şirazî tarafından kaydedilmiştir (Abdi Bey Şirazî, 1369: 113; Parsadust, 1377: 520).

²⁰ "کشتی کشته شد چه بهتر از این".

ulaşınca kendilerini Esterâbâd halkının üzerinde konumlandıkları şeklinde değerlendirmiştir (Reid 1981: 41-42; Reid 2019: 124).

Abâ-yı Türkmen'in 966/1589'da, Ali Sultan-ı Özbek'in de 973/1565-66 yılında ölmesiyle Safevî Devleti'nin kuzey-doğusunda kısmen sükûnet sağlanmıştır. Esterâbâd valiliği bir süre daha Kızılbaş beylerinin idaresine bırakılmıştır. Ali Sultan'ın hâkim olduğu yerler de Şah Tahmasb'in desteğiyle Hacı Muhammed Han'a (Hacim Han) geçmiş ve o, Şah'a itaatini bildirmiştir. Hatta 983/1575-76 yılında oğlunu Şah'ın sarayına göndererek bağlılığını güçlendirmiştir. Nitekim bu uygulama zamanla mutat hale gelecek, Hive Hanlarının Safevî Devleti'ne tabiiyeti ve iyi ilişkileri devam ettiği müddetçe bir Özbek Sultanı Safevî sarayında ağırLANacaktır (Münşî C. I, 1377: 180; Münşî-yi Türkmen I. Cilt, 1.2.3. Kısımlar, 2019: s. 125).

Hive Hanlığı ile Safevî Devleti Arasındaki İlişkilerin Gürgen/Esterâbâd Türkmenlerine Etkisi

Özbek Hanlığı Ebu'l-Hayr hanedanlığından Muhammed Şeybanî Han'ın idaresinde Maverâünnehir'de tek bir hanlık olarak zuhur etmiştir. Özbeklerin 1505 yılında başlayan Harezmi ve Horasan seferleri Deşt-i Kıpçak sahasına kadar ilerlemiştir. Türkmenlerle Özbeklerin ilk karşılaşması da 1505 yılında Şeybani Han'ın Harezmi bölgesini ele geçirmek isteğiyle merkez Ürgenç'i kuşatması üzere vuku bulmuştur. Timurlu Hüseyin Baykara'ya bağlı Cin Sufî idaresindeki halk bu şehri müdafaa ederken özellikle Türkmenlerin şehir savunmasındaki rolü Özbekler için süreci uzatmıştır. Adeta Özbek-Türkmen savaşına dönen bu kuşatma Özbeklerin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Akabinde Muhamed Şeybanî Han asıl hedefi olan Herat için hazırlıklara başlamıştır. Zira son hamlesiyle Timurluların başkenti Herat'a Harezmi'den gelebilecek tüm yardım ve desteğin önüne geçmiştir (Gündoğdu 1995: 47; Mulla Binâî, 1997: 85-89; Çırak 2019: 34)²¹.

Muhammed Şeybanî Han idaresindeki Özbekler 1507 yılında Herat ve Merv şehirlerini ele geçirmiştir. Buraların hâkimi olan Timurlu Mirzalar, Horasan'ın kuzey-batı istikametinde kaçarlarken onların sığındığı merkezler bir bir ele geçirilmiştir. Bunlar arasında Esterâbâd ve Damgan şehirleri de yer almaktadır. Sıra Deşt-i Kıpçak sahasına gelmiştir. Muhammed Şeybanî Han 915/1509 yılında Deşt-i Kıpçak bölgesini ele geçirmek için büyük bir ordu ile harekete geçmiştir. Bu sırada Timur Sultan ile Ubeydullah Sultan da bütün askerleriyle Kasım Han-ı Kazak ile savaşmak üzere Deşt-i Kıpçak'tadır. Muhammed Şeybanî Han'ın desteğine rağmen Özbekler Kasım Han karşısında mağlup düşmüşlerdir (Erdem 2019: 570; Duman 2015: 41, 70)²². Özbeklerin Damgan seferi sırasında şehri terk ederek Yaka Türkmenleri arasına karışan Timurlu Mirza Feridun Hüsrev ise Şeybanî Han'ın Deşt-i Kıpçak seferini fırsata çevirip Horasan'a gitmiştir. Kelât kalesini ele geçirmiş ve direnişe geçmiştir (Katgan 1385: 103). Nasrullahî, Şeybanî Han'ın Deşt-i Kıpçak'a giderken ki hedefini kesin bir dille

²¹ Kemaleddin Ali Binâî'nin Şeybani-nâme adlı eserinde Muhammed Şeybanî Han'ın Harezmi seferi ve Cin Sufî liderliğindeki Timurlu askerlerinin kale direnişi ayrıntılı olarak izah edilmektedir. Bu kuşatmaya Semerkand'dan Şeybanî Han'ın veziri Mevlana Mahmud Divan ile Buhara'dan Ubeydullah Sultan'ın bir dizi deve ve işeyle destek verdikleri ifade edilmektedir. Ayrıca Karagöl hâkimi Seyid Abdulgaffar Divan'ın da çok miktarda tahıl ve eşek gönderdiği bildirilir. Türkmenlerin bu mücadeledeki rolüne dair ise bir beyit içerisinde çok küçük bir vurgu yer almakta Türk-taz olarak ifade edilen fedailerin Özbeklere direnemedikleri bildirilmektedir. Gündoğdu bu bilgiyi Muhammed Salih'in Şibân-nâme'sinden alıntılanmaktadır.

²²Şirazi, Deşt-i Kıpçak padişahı olarak takdim ettiği Kasım Han'ın şeceresini Ak Orda hükümdarlarından Barak Han'a dayandırmaktadır. (Abdi Bey Şirazi, 1369: 159).

belirtmez. Bu tarihlerde Deşt-i Kıpçak'ın Yadigar Şibânileri ve Kazaklara yurt olduğu bilinmekle birlikte Şah Abbas dönemi kaynakları vesilesiyle bölgenin yarı göçebe Türkmenlerin de çadırını kurduğu yerlerden olduğu görülmektedir. Bu sebeple hedef Türkmenler, Kazaklar hatta Yadigar Şibaniler olabilirken diğer kaynaklar yardımıyla seferin Kazaklar üzerine yapıldığı netlik kazanmaktadır (Duman ve Çınar 2017: 129-133).

1510 yılında Özbekler ile Safevîler arasında Merv'de cereyan eden Sultaniye savaşında Muhammed Şeybanî Han öldürülmüş ve Özbek ordusu ağır bir mağlubiyet alarak Maverâünnehir'e çekilmiştir. Bu tarihten itibaren hem Horasan hem de Harezm Safevî hâkimiyetine alınmış ve Tebriz'den görevlendirilen valilerce yönetilmiştir. 1512 yılında Sir Derya kıyılarında yaşayan İlbars Han ve ona tabi Yadigâr Şibanîler Harezm'den gelen davet üzere yola çıkmışlardır. Vezir ve çevresinde yaşayan halkın desteğiyle Kızılbaşları çıkarıp kendileri yerleşmişler hatta İlbars'ı, Han ilan etmişlerdir (Gündoğdu 1995: 75-76). Vezir şehriden sonra sıra Ürgenç'e gelmiş ve şehir, Kızılbaş emiri Subhan Kulu'nun elinden alınmıştır. Yadigâr Şibanîlerin geride kalan kısmı da bu gelişmenin ardından Harezm'e göç etmiştir. Kızılbaşların son durağı Hive-Hezaresp mevki de İlbars Han taraftarlarınca ele geçirilince Yadigarlı Özbeklerin Harezm hâkimiyeti güçlenmiştir (Munis ve Agahi 1999: 28-29; Gündoğdu 1995: 77-78). 1524 yılında Şah İsmail'in ölümünden sonra Horasan'daki Safevî hâkimiyeti tamamen zayıflamıştır. Bölge hem Harezm hem de Maverâünnehir Özbeklerinin saldırılarına maruz kalmış hatta kısa süreli Maverâünnehir Özbeklerinin hâkimiyeti altına girmiştir.

Harezm Hanlığının demografik yapısı, Özbekler, Sartlar ve 16. yüzyıldan itibaren gücünü arttıran yarı-göçebe Türkmenler'den oluşmaktadır. Özellikle Sarıkamış gölü ile Özboy nehri arasında kalan ve Ürgenç çevresinde yaşayan (Mankışlak, Balhan ve Dihistan) Türkmenler kitleler halinde Yadigar Hanlığına bağlanmış ve vergi ödemeyi kabul etmişlerdir (Gündoğdu 1995: 79-90). Esasında bu sonuç İlbars Han'ın Horasan dağlarının kuzey sınırında Mehne'den Derun'a akabinde Balhan ve Mankışlak'a asker göndermesi üzere elde edilmiştir. Birçok kez gerçekleşen çatışmaların ardından Türkmenler kontrol altına alınabilmiş ve ele geçirilen her şehre bir sultan ve her eyalete bir emir tayin edilmiştir (Munis ve Agahi 1999: 29).

Hive Hanı Sufyan'ın (1527-1533) hâkimiyetinde Türkmenlerden tahsil edilen vergi uygulaması devam ettirilmiştir. Sufyan Han, Balhan bölgesinde oturan Ersari Türkmenlerinden "*Tanrı buyruğunda zekât vermek farzdır.*" sözüyle vergi talep etmiş karşılığında ülkelerine hiçbir suretle yağma ulaşmayacağını vadedmiştir. Ancak tahsildar sayısının bir anda artması üzerine Türkmen gençler ülkelerine gelen tahsildarları öldürüp isyana kalkışmışlardır. Bu hadise üzerine Sufyan Han Balhan bölgesine doğru harekete geçmiştir (Gündoğdu 1995: 83-84; Ebulgazi Bahadır Han 1925: 216-218)²³. Bir arada yaşayan Ersariler ile Salurlar, Harezm Özbek ordusunca yağmalanmış, kadın ve çocuklar esir alınmıştır. Kaçmayı başaran az sayıdaki Türkmen ise kimsenin kolay kolay ulaşamayacağı Çotak zirvesine kaçarak hayatını bir süreliğine güvence altına almıştır. Özbek askerleri bu yere dayanınca Türkmen Aksakalların talebiyle taraflar arasında anlaşma yapılmıştır. Buna göre öldürülen her Özbek için bin koyun kefaret bedeli ödemeleri kararlaştırılmıştır. Türkmenler kendi aralarında bu

²³ Bu sırada Pişgâh'tan Kari Geçit'e kadar uzanan topraklarda Hızırili, Kari Geçit'ten Balhan dağının batısına kadarki mesafede Ali ili, Balhan-Hazar Denizi arasında da Deveci (Tiveci) Türkmenleri yaşamaktadır.

bedeli paylaşmışlardır. Buna göre Ersariler 16 bin, Horasan Salurları 16 bin, Teke, Sarık ve Yomutlar da 8 bin koyun ödeyeceklerdir (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 218-219; Gündoğdu 1995: 85)²⁴. Bu vergi düzeni İsfendiyar Han'ın zamanına kadar korunmuştur. Böylece Türkmenler yıllık 40 bin koyun vergi ödemeye mecbur bırakılmışlardır (Munis ve Agahi 1999: 30)²⁵. Kısa zamanda İç Salur adı verilen bu gruba müteakip Dış Salur da kontrol altına alınmış, nüfusa ve sürülerindeki hayvan sayısına göre belirlenen "Berat Koyunu" vergisini ödemek zorunda kalmışlardır (Munis ve Agahi 1999: 30)²⁶.

1501 yılında teşekkül eden Tebriz merkezli Safevî Devleti'nin Horasan'ın kuzey bölgesinde yaşadığı değişken ilişkileri, komşusu Hive Hanlığının Buhara ya da Safevî merkezli politika takip etmesine göre farklılık arz etmiştir. Hive Hanlığı, Buhara Özbek Hanlığının güçlü olduğu dönemlerde işgallere maruz kalmış ve siyasi hayatını Şeybanî hanedanlığının idaresi altında devam ettirmiştir. Buhara Hanlığı güç kaybettiğinde ise Safevî yönetimine doğru savrulmuştur.

Buna göre Hive Hanlığı ile Safevîler arasındaki ilk yakınlaşma Şah Tahmasb'ın Cengiz ailesine damat olma talebiyle başlamıştır. Hive ile Maverünnehir askerlerinin Ubeydullah Han idaresinde birleşip Horasan ve Kuzey İran'a saldırımları üzerine bir çare düşünen Şah, Hive Han'ı Bucuga Han'ın müsaadesiyle tahminen 1535 yılında Yadigar/Arapşahi ailesinden Ayşe Bigi (Begüm) ile evlenmiştir. Böylece Hive tarafından bir süre saldırı ve yağma gerçekleştirilmemiştir (Munis ve Agahi 1999: 30; Ebulgazi Bahadır Han 1925: 222-223; Gündoğdu 1995: 86-87)²⁷.

943/1536-37 yılında vuku bulan hadiseler de Safevî-Hive yakınlaşmasına örnek teşkil etmektedir. Arapşahî hanedanlığından Din Muhammed Han²⁸, hanlık içerisinde

²⁴ Ebulgazi Bahadır Han yukarıda belirttiğimiz boyların esasında Dış Salur uruğunu teşkil ettiğini söyler.

²⁵ İsfendiyar Han babası Arap Muhammed Han'ın öldürülmesi sonrasında rakiplerine karşı koyabilmek için hem İran'a gidip Şah Abbas'dan yardım talep etmiş hem de Derun ve Balhan Türkmenlerinden kendisine nöker seçerek mücadeleye başlamıştır. 1623-1642 yılları arasında Harezmi Han'ı olarak hüküm sürmüş, tahta çıkış sürecinde kendisine en güçlü desteği veren Türkmenlere karşı samimi ve yardımsever olmuştur. Hatta Türkmenleri hanlığa getirerek yerleşmelerine müsaade etmiştir. Türkmenlerin İsfendiyar Han döneminde berat koyun vergisinden muaf tutulmaları da bu değişime dayandırılabilir (Munis ve Agahi, 1999: 41; Gündoğdu 1995: 148).

²⁶ Zamanla bu vergiye ilave olarak "Kazan Koyunu" vergisi getirilmiştir. Türkmenler, Berat Koyununda belirlenen miktarın onda biri kadar koyun vergisi vermekte ve burada toplanan koyunlar Harezmi Han'ının ziyafetlerinde kullanılmaktadır. Ondalık adı verilen vergi ise "padişahın şilânhanesi (شلالنخانه)" için toplanan verginin adıdır ve Kazan koyun vergisinin onda birini oluşturmaktadır. (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 220; Gündoğdu 1995: s. 85) Hanlığın Türkmenlere uyguladığı vergilendirme sistemi 19. yüzyılda da devam etmiştir. Avrupalı seyyahların verdiği bilgilerden hareketle her Türkmen boyu sahip olduğu sığır, koyun, keçi, deve ve at sürülerinden memurların belirlediği oran üzerinden devlete "Zekât" adıyla vergi ödemişlerdir. Bu tarihlerde ödenen vergi aynı olmaktan ziyade nakdîdir ve Harezmi Hanlığının para birimi olan "tenge" ile ödemeler yapılmıştır. Ayrıca Hive yönetimi, Türkmenlerden hediye adı altında da gelir elde etmiştir (Cihan 2010: 375-376).

²⁷ Munis ile Agahi, Şah Tahmasb'ın iki talebinden bahsediler. Biri Bucuga Han'ın, oğul sıfatıyla kendisine bağlanması ve Safevîlerin tüm düşmanlarına taraflar arasındaki barışın sağlam olduğunun duyurulmasıdır. Diğeri de yukarıda bahsedildiği üzere Cengiz Han ailesine "küregen" yani damat olma isteğidir. Şah'ın elçilik heyeti Bucuga Han'a iletilmek üzere ayrıca hediyeler göndermiştir. Bunlar çeşitli kumaşlar, dokuz Arap atı, dokuz altın külçesi ve dokuz gümüş külçesidir. Ayrıca Hocend eyaleti Hive Hanının tasarrufuna terk edilmiştir.

²⁸ Din Muhammed, 1537'de Hive tahtına çıkan Avaniş Han'ın oğludur. Başına buyruk halleri yüzünden ülkede Ürgenç ve Vezir merkezli çatışmalar yaşanmış ve Yadigarogulları nesli birbirleriyle düşman olmuştur. Bu çatışmalar esnasında Vezir'de bulunan Sultan Gazi Sultan, Din Muhammed tarafından öldürülmüştür. Avaniş Han saltanatının ilk yıllarında yaşanan bu kargaşaya son vermeyi başarmış ve Sultan Gazi Sultan'ın oğlu Ömer Gazi'nin idaresinde bulunan Derun şehrini oğlu Din Muhammed'e tahsis etmiştir. Hive resmi tarihi olan Şecere-i Türk'te Din Muhammed ile ilgili bilgiler bununla sınırlıdır ve onun Şah Tahmasb ile yakınlaşması hususu bu aşamada dile getirilmemektedir. Ebulgazi Bahadır Han 1925: 229-233; Gündoğdu 1995: 89-92; Firdevsü'l-İkbal'de Sultan Gazi Sultan'ın ölümü doğrudan Avaniş Han'ın emriyle ve onun görevlendirdiği ordunun müdahalesiyle gerçekleştirilmiş

muhalefette karşılaşınca Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'ı ziyaret etmiş hatta tabiiyetini bildirmiştir. Bu durum özellikle Harezm'i ele geçirmek isteyen Maverâünnehir Özbek Hanı Ubeydullah'ı rahatsız etmiş ve müdahale etmek için fırsat kollamıştır. Din Muhammed Han, Şah Tahmasb'ın görevlendirmesi üzerine Nesa ve Ebiverd'in yönetimlerini üstlenmiştir. Ayrıca bir diğer hanedan mensubu olan Ürgenç valisi Sultan Gazi'yi öldürmüştür. Bu gelişmeler üzerine Sultan Gazi'nin oğlu Ömer Gazi Sultan, desteğini istemek ve Hive Hanlığında kendi otoritesini tesis etmek üzere dayısı Taşkent hâkimi Nevruz Ahmed Barak Han'ın yanına gitmiştir. Barak Han yeğenine gerekli desteği sağlamıştır. Üstelik Ubeydullah Han da Hive'ye müdahale fırsatı yakalamanın heyecanı ile Barak Han ile birlikte harekete geçmiştir. Din Muhammed Han ise Buhara ordusuna karşı koymak üzere Nesa ve Ebiverd dolaylarındaki Sayın Hanî Türkmenleriyle birlikte hareket etmiştir (Rumlu 1384: 1250, 1266-1268; Abdi Bey Şirazî, 1369: 162; Parsadust 1377: 100; Gündoğdu 1995: s. 94-96)²⁹. Nitekim 945/1538-1539 yılında gerçekleşen savaşlar Din Muhammed Han'ın zaferiyle neticelenmiş, Ubeydullah Han ve beraberindeki Özbek ordusu Maverâünnehir'e çekilmiştir.

Din Muhammed Han, Buhara Özbeklerine karşı elde ettiği zaferin sevincini Safevî hükümdarı Şah Tahmasb ile paylaştığında Şah, başarısından dolayı ona değerli hilatlar göndermiştir. Ayrıca her yıl Horasan'dan gelen 300 tümen meblağın "Padaş" olarak Din Muhammed'e aktarılmasını kararlaştırmıştır (Parsadust 1377: 101; Gündoğdu 1995: 96)³⁰.

Bu vakıda görüldüğü üzere Sayın Hanî Türkmenleri Din Muhammed Han'ın askeri birliğine dâhil olmuştur ve zaferde pay sahibidir. Hive Hanı Avaniş ve oğlu Din Muhammed bu savaşla hem Hive Hanlığındaki rakiplerini mağlup etmiş hem de Buhara Özbek Hanlığından gelen Ubeydullah Han ve Barak Han'ın emrindeki birliklere karşı koyabilmişlerdir. Ancak bu hadisede Sayın Hanî Türkmenlerinin Safevî ve Hive yönetimiyle mevcut ilişki ağı çok net değildir. Onların Safevî tebaası olarak mı yoksa Hive Hanlığının sadık kulları olarak mı savaşa müdahil oldukları kestirilememektedir.

Bu anlamda Ebulgazi Bahadır Han'ın konuyla ilgili verdiği bilgiler ve A. Gündoğdu'nun açıklamaları önemlidir. Buna göre Ubeydullah Han'ın 945/1538-39'daki ilk saldırısı başarıya ulaşmış Hive ve Ürgenç Maverâünnehir Hanı Ubeydullah'ın eline geçince Harezmli şehzadeler Derun'daki Din Muhammed'in yanına gitmişlerdir. İş birliği yaparak Ubeydullah Han'ın elinden Harezm'i almayı kararlaştırmışlardır. Bu savaşta kendilerine seçtikleri diğer ortağın Ürgenç yakınlarında yaşayan Türkmenlerden Hızır İli Adaklısı olduğunu görüyoruz. Kendilerine destek olmaları koşuluyla Türkmen beyine "Tarhanlık" makamı ve hanlık protokolünde sol tarafta yer verileceği vaadinde

---

olarak anlatılır. Burada da Din Muhammed ile Safevî yaklaşmasına dair herhangi veriye rastlanmamıştır. (Munis ve Agahi 1999: 31-32).

²⁹ Parsadust tarihi 946/1539-40 olarak verir. Kumî, Din Muhammed'in Şah Tahmasb adına Nesa ve Ebiverd'in hâkimi olduğu bilgisini aktaran Safevî vakânüvislerindedir. (Kumî, 1383: 287); Ancak Şecere-i Türk'te Nesa ve Ebiverd'in ki bu ikinci yer ismi "Ab Yurdu" olarak geçmektedir, Din Muhammed'e tahsisini Avaniş'ten sonra tahta çıkan Kal Han'ın gerçekleştirdiği yazılıdır. Böylece onun bu şehirlerdeki yönetimi daha sonraki bir tarihe ötelenmiş olur (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 249).

³⁰ Pâdâş kelimesi Pehevce olup ödül, mükâfat anlamına gelmektedir (Kanar, 2016: 320); Din Muhammed Han ile Şah Tahmasb arasındaki iyi ilişkilerin Din Muhammed Han'ın vefatına kadar devam ettiğini görebiliyoruz. Nitekim 958/1551 yılında Şah Tahmasb'ın elçisi Kul Muhammed Mirza, Harezm ziyaretini tamamlamış ve Şah'ın huzuruna geri dönerken Sebzvar vilayeti civarında Din Muhammed'in vefatı haberini almıştır. Bu sırada yanında Din Muhammed'in dostluğunun nişanesi olarak mektubunu ve hediyelerini taşımaktadır. (Budak Münşi Kazvinî, 1378: 206).

bulunulmuştur. Ayrıca bu Türkmen boyunun, seçkin Özbek urukları kadar itibar sahibi olacağı ve Türkmenlerin ileri gelenlerine nöker tayin edileceği bildirilmiştir. Bu vaatler üzerine Hızır İli bin kişilik bir kuvvetle Din Muhammed Han'a destek vermiş ve Harezm Özbekleri yeniden Hive ve Ürgenç'in sahibi olmuşlardır³¹. Hive kronikleri bu savaşta Safevîlerin rolüne dair herhangi bir bilgi aktarmamışlardır (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 234-236; Munis ve Agahi 1999: 32; Gündoğdu 1995: s. 93-94, 95-96). Safevî kronikleri ise Din Muhammed safında yer alan Türkmenleri Safevîlerin sağladığı destek güç olarak zikretmişlerdir.

Bu aşamada iki kaynak türü arasındaki bu farklılığın teyidi zor görünmektedir. Üstelik Türkmenlerin her iki devletin hâkimiyet sahasında yaşadığı dikkate alınırsa işin çözümlenmesi daha çetrefilli bir hale bürünmektedir. Bu bağlamda şayet A. Gündoğdu'nun ifade ettiği üzere Ürgenç'e yakın mevzide yaşayan Türkmenlerle işbirliği sağlanmışsa bunların Hive'ye tabi oldukları söylenebilir. Ancak Safevî kaynaklarında bahsedildiği üzere Nesa ve Ebiverd Türkmenlerinin desteği söz konusu ise o zaman da Şah Tahmasb'ın otoritesini kabul etmiş Türkmenlerin yani Safevîlerin desteği açıklık kazanmaktadır. Kanaatimizce Ürgençli vergi memurlarının önünü kesip usulsüz vergi talebiyle Ürgenç'teki Özbek valiliğini rahatsız eden ve bir takım hilelere başvurarak hanedan kanı dökülmesine sebep olan Din Muhammed hanlık içerisinde büyük tepki toplamış hatta ilk zamanlar babası Avaniş Han tarafından dahi haksız görülmüştür. Bu dışlanmışlık dolayısıyla vaktiyle yağma seferleri tertip ederek zarara uğrattığı Safevî hükümetini kendi yalnızlığına bir çare olarak düşünmüş olabilir. Netice itibarıyla Maverâünnehir Özbeklerine karşı elde ettikleri zafer ve babasının Hive yönetimini yeniden düzene koyması üzerine Şah'ın Din Muhammed'e hediyeler göndermesi taraflar arasındaki diyalogu kanıtlar türündendir.

943-945 yıllarında Hive Han'ı Avaniş Han'ın oğlu Din Muhammed ile Safevî hükümdarı Şah Tahmasb arasında bu yakınlaşma yaşanırken Esterâbâd'da Safevî otoritesine karşı başlatılan Muhammed Salih Bitikçi isyanında Hive Han'ı taraf olmuştur. Muhammed Salih dönemin Hive Hanı Avaniş'den isyanını desteklemesini istemiş o da Ömer Gazi Sultan'ın emrinde bölgeye büyük bir askeri birlik sevk etmiştir. Ömer Gazi'nin komutasındaki Özbek gücü sayesinde Esterâbâd yönetimi 944 yılında Kızılbaş valisinden Bitikçi ailesine geçmiştir (Munis ve Agahi 1999: 31; Gündoğdu 1995: 88). Bu gelişme Safevîler nezdinde Hive Hanlığı ile dostane ilişkilerin hayati derecede önem arz ettiğini gözler önüne sermiş olmalıdır ki Din Muhammed ile Şah Tahmasb arasında yakınlaşma zuhur etmiştir.

Hive kroniklerinde Safevî kaynaklarından farklı olarak Harezm Özbeklerinin İran topraklarına gerçekleştirdiği yağma ve baskınların Kal Han'ın (1540-1548) hâkimiyeti süresince de devam ettiği belirtilmektedir. Seferleri bilfiil idare eden Sultan'ın ise Kal Han'ın hükmüyle Türkmen nüfusun yoğun olduğu Nesa ve Ebiverd şehirlerini yöneten Din Muhammed olduğu zikredilmektedir. Safevî kronikleriyle çelişen bu bilgiye rağmen Din Muhammed'in Safevîlerle yakınlaştığını inkâr etmeyen müellifin taraflar arasındaki dostluğu biraz daha ötelediği söylenebilir. Buna göre Şah Tahmasb'ın kuvvetleri Ebiverd'i ele geçirince şehrin hâkimi Din Muhammed önce çeşitli hilelere başvurup

31 Barthold, Din Muhammed'in Buhara Özbeklerine karşı zafer kazandığını ancak onun Adaklı Hızır İline verdiği sözü gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda malumat edinemediğini belirtir. (Barthold, 1962: 138).

şehri ele geçirmeye çalışmış ancak muvaffak olamamıştır. En sonunda Şah Tahmasb ile iyi ilişkiler kurarak ikna yoluyla Ebiverd'in idaresini ele geçirmiştir. Bundan sonraki süreçte de Safevî hükümeti ile Din Muhammed arasındaki anlaşmazlıklar rafa kalkmıştır (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 249-250; Gündoğdu 1995: 99).

Şah Tahmasb döneminde Gürgen/Esterâbâd vilayetindeki yarı-göçebe Türkmen isyanlarının güç kazanmasında ve süreklilik arz etmesindeki en önemli etken Hive Hanlığına mensup Özbek Sultanlar tarafından desteklenmesidir. Hacım Han'ın 1557-1602 yılları arasında süregelen saltanatı bu anlamda önemli katkılar sağlamıştır. Vezir şehri onun başkentidir. Türkmenlerin yurdu olan Hazar Denizi'nden Ürgenç vilayetine kadar uzanan Mankışlak da hanlığa tabidir (Gündoğdu 1995: 107, 109).

Özellikle Avaniş Han'ın (1537-1539) diğer oğlu Ali Sultan'ın, Hacım Han'ın hükümdarlığı yıllarında Türkmenlere yardım etmekten geri durmadığı anlaşılmaktadır. Ali Sultan'ın Türkmenlere kolay yardım edebilmesi onun önce Nesa ve Ebiverd'i ardından Ürgenç, Hezaresb ve Kat'ı içine alacak şekilde genişleyen hâkimiyet sahasının Türkmenlere yakın olmasıdır. Son üç yerleşim biriminin Ali Sultan'ın hâkimiyetine girmesi onu adeta Hive Hanı Hacım kadar nüfuz sahibi yapmıştır (Gündoğdu 1995: 112). Ali Sultan her baharda Horasan'a sefer tertip etmiş özellikle Pil Köprüsü, Terşiz, Türbet, Cam ve Hord-kerd'i yağmalamıştır. Ayrıca Cürcân(Gürgen), Câcerem, Giraylı ve Esterâbâd'ı ele geçirerek sonbaharla birlikte kışlağı olan Ürgenç'e çekilmiştir (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 256; Gündoğdu 1995: 113).

Bir de Şah Tahmasb'a karşı Sayın Hanî/Yaka Türkmenlerinin başlattığı isyan söz konusudur ki bu mevzu detaylı bir şekilde ilgili bölümde izah edilmiştir. Ancak Safevî kaynakları ile Hive kronikleri birlikte değerlendirildiğinde Oklu Türkmenlerinden Abâ'nın isyan hadisesinde bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Şecere-i Türk ve Firdevsü'l-İkbâl'deki bilgiler ışığında Ürgenç hâkimi Ali Sultan mutat olarak gerçekleştirdiği Horasan seferlerinden birinde Kızılbaşlarla karşı karşıya gelmiştir. Munis ile Agahi bu seferin tarihini 965/1557-1558 olarak açıklamaktadır. Şah Tahmasb Özbek yağmalarına son vermek için 12 bin kişilik Safevî ordusunu beylerinden Bedir Han idaresinde Bistam'a göndermiştir. Bedir Han, Ali Sultan'ın nökerleriyle birlikte Oklu Türkmenlerinden berat vergisi toplamak için Esterâbâd'a geldiklerini öğrenmiş ve Özbeklerin sadece 3 bin kişiden oluştuğunu duyunca derhal o tarafa yönelmiştir. Özbek ordusu Gürgen nehrini arkasına alıp ön tarafına da atın geçemeyeceği büyüklükte hendekler kazdırmıştır. Askerlerini de yay biçiminde dizip ok atışlarıyla Kızılbaş ordusuna mukabele etmiştir (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 257-258)³².

Savaş bu şekilde seyrederken Oklu On Beylerinden Abâ Bey, 300 kişi ile savaşa dâhil olmuştur. Ebulgazi Han'ın aktardığı üzere kendi birliğine güvenen Abâ, Ali Sultan'a "Uruş müsavi bir hale geldi" demiştir. Böylece 3.300 kişilik ordunun 12.000 kişilik Kızılbaş'a karşı koyabileceğine olan inancını dile getirmiştir. Sonra Ali Sultan'dan izin alarak süvarileriyle Kızılbaş üzerine yürümüştür. Ebulgazi Han'ın verdiği ilginç bir bilgi üzere anlıyoruz ki Ali Sultan'ın yanındaki Özbek Sultanlardan biri, Abâ'ya güvenmemekte ve Özbekleri aciz görüp Safevî tarafına meyledeceğinden endişe etmektedir (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 258). Ali Sultan'ın verdiği cevaba binaen onun

³² Munis ile Agahi, Ali Sultan'ın emrindeki asker sayısının 500 olarak açıklarken bunlardan 200 kadarının Abâ-yı Türkmen'in emrindeki askerler olduğunu belirtirler. Ayrıca müellifler Abâ idaresindeki Türkmenlerin Oklu değil Göklen boyundan olduğunu ifade ederler. (Munis ve Agahi 1999: 37).

da Abâ Sultan'a güven duymadığı ortadadır. Ali Sultan şöyle demiştir. "Adam-ı Kızılbaş on iki bin kişidir, varsın üç yüz daha fazla olsun! O kendisi bana geldi. Kendi gelen bir adama fenalık etmek namertlerin işidir. Ben özümü Tanrı'ya tapşırdım." Bu söz üzerine Türkmenler, Özbek ordusunun bir safından savaşa dâhil olmuşlardır. Ancak savaşın ateşi her seferinde Kızılbaşların çekilmesiyle sönünce Türkmenler onları arkadan çevirip yay içerisine almayı kararlaştırmıştır. Bu şekilde iki ateş arasında kalan Safevî birliğinden çok kişi ölmüş, Bedir Han ve yanındaki birkaç Kızılbaş ise kaçmayı başarmıştır (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 258-259).

Ali Sultan'ın emriyle Özbeklerin Safevî topraklarına yönelik bir diğer saldırısı 967/1559-60 yılında Nişabur üzerine olmuştur. Saru Kurgan idaresindeki Özbek birliği kaleyi kuşatmıştır. Ancak şehri savunan Safevîli Budak Han-ı Kaçar ile Süleyman Sultan-ı Zulkadir Özbekleri geri püskürtmeyi başarmıştır. Saru Kurgan bu savaşta hayatını kaybetmiştir (Kumî 1383: 412). Ali Sultan'ın Safevî ülkesine gerçekleştirdiği önemli seferlerden biri de 971/1563-64 yılında Horasan seferine çıkıp Meşhed önlerine kadar ilerlemesidir. Ancak onun bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Kumî 1383: 442).

Safer 972/Eylül-Ekim1564 tarihinde ise Ali Sultan'a bağlı birliklerin Safevî hâkimiyetindeki Hubuşan'a saldırmaları ve kaleyi ele geçirmeleri Şah Tahmasb tarafından iyi karşılanmamıştır. Şah Tahmasb, şehrin kolaylıkla geri kazanılmasına ve Ali Sultan'ın Harezm'e dönmüş olmasına rağmen bu işin peşini bırakmamıştır. Vekili Masum Bey idaresinde Horasan seferi tertip edilmesini hatta Harezm'in Ali Sultan-ı Özbek'in elinden alınmasını emretmiştir. Safevî ordusu 20 Rebiü'l-Evvel 972/26 Ekim 1564'de Horasan'a doğru harekete geçmiştir. Ancak bu esnada Herat yöneticisi Kazak Han-ı Tekelü isyan çıkarmıştır. Dolayısıyla Safevî birlikleri Harezm'i ele geçirmekten vazgeçip Herat olayıyla ilgilenmişlerdir (Kumî, 1383: 447-448; Abdi Bey Şirazî, 1369: 123; Budak Münşî Kazvinî, 1378: 223-224).

Yukarıda izah edilen hadiselerden anlaşılacağı üzere Ali Sultan defalarca Safevî Devleti üzerine yürümüş, hâkimiyet alanını Kızılbaşlar üzerinde genişletmek istemiştir. Bu uğurda kimi zaman bölgede yaşayan ve kendisiyle aynı mezhepten olan yarı-göçebe Türkmenleri desteklemekten geri durmamıştır. Ebulgazi Han, Özbeklerin 965/1557-1558 yılındaki zaferinden 15-16 yıl sonra Ali Sultan'ın Hocend bölgesine gelip kışladığını ve baharda Irak tarafına yağmaya gitme planları yaptığını söylemiştir. Şayet Şah Tahmasb onun karşısına çıkarsa onunla meydan savaşı yapmaya da hazır olduğunu beyan etmiştir. Ancak yakalandığı hastalık nedeniyle Ali Sultan o yıl vefat etmiş ve Irak seferi iptal olmuştur (Ebulgazi Bahadır Han 1925: 259-260; Gündoğdu 1995:114)³³. Böylece Ali Sultan, Hive Hanlığının Safevî gücü karşısında ciddi manada direnç gösterdiği bir hanedan mensubu olarak kayıtlara geçmiştir.

SONUÇ

³³ Ebulgazi Bahadır Han, Hacım Han'ın ağzından Ali Sultan'a dair genel kanaati aktarmış ve Ali Sultan'ın Özbeklerin büyük atası Yedigâr Han ile denk tutulduğunu söylemiştir. Buna göre Ali Sultan çevresinde ahlaklı, ağzı temiz, kahraman, cömert, sadık, emektar ve görgülü biri olarak nam salmıştır. Ayrıca nökerlerinin ve halkının yardımına koşan, adil ve güçlü kişiliğiyle adeta hayali bir kahramandır. Munis ile Agahi, Ali Sultan'ın ölüm yılını iki farklı yerde 976/1568-69 olarak verirler. Bu hususta Hasan Rumlu'nun 973 yılına işaret ettiğini ve bunun kasıtlı bir deformasyon olduğunu söylerler. Müelliflere göre Hasan Rumlu, Ali Sultan'ı az sayıda Kızılbaş'ın katili olarak göstermek istediği için böyle bir işe tevessül etmiş olmalıdır. (Munis ve Agahi 1999: 36,37).

Hazar Denizi'nin doğu sahilleri tüm zaman dilimlerinde olduğu gibi 16. yüzyılda da hareketli günlere tanık olmuştur. Yüzyılın başından itibaren Şah İsmail ve Muhammed Şeybanî Han'ın hegemonya savaşları Horasan'ın güneyinde ve kuzeyinde yoğun olarak hissedilmiştir. Gürgen ya da Esterâbâd olarak ifade edilen Hazar'ın güney doğu yakası en erken tarihlerde Safevî hâkimiyetine alınmış fakat yüzyıl boyunca Özbek saldırılarına maruz kalmıştır.

Özbek-Safevî çatışmalarından en fazla zarar gören Türkmenlerden bir kısmı Hazar'ın doğu yakasından Aral Gölü, Ürgenç ve Sarıkamış gölüne kadar uzanan sahada yaşamaktadırlar. Kuzeyden güneye doğru inildiğinde bölgede yaşayan Türkmenleri Üst Yurt, Mankışlak, Balhan ve Gürgen bölgesi Türkmenleri olarak tasnif etmek mümkündür. Safevî Devleti'ne tabi olanlar ise Gürgen ile kısmen Balhan bölgesi Türkmenleridir.

Mankışlak, Balhan ve Gürgen Türkmenlerinin genel adı Yaka ya da Sayın Hanî Türkmenleridir. Ancak bu topluluk kendi içerisinde alt gruplara ayrılmakta ve her bir boy kendisine mahsus adıyla tanınmaktadır. Bu araştırma kapsamında özellikle Safevî kroniklerinde sıklıkla zikredilen Sayın Hanî isminin nereden kaynaklandığına dair bir inceleme yapılmış ve ismin Altın Orda Devleti'ne dayandığı görülmüştür. Bu devletin ilk hükümdarı Batu Han ismiyle maruf Sayın Han ve onun soyundan gelen hükümdarlar, hâkimiyet sahasını Esterâbâd'ın güney sahillerine kadar genişletmiş ve burada yaşayan Türkmenleri himayesi altına almışlardır. Uzun yıllar süren bu hâkimiyet Hazar Denizi'nin doğusu ve Harezm bölgesinin, Sayın Hanî yurdu olarak anılmasını sağlamıştır. Burada yaşayan halk da Sayın Hanî Türkmenleri olarak kabul görmüştür.

Türkmenlerin, Safevîli Esterâbâd valileri ile ilişkileri ekonomik faktörlere dayalı gelişme göstermiştir. Serbest tarım ve hayvancılık yapma izinleri karşılığında vergi ödemeyi kabul eden Türkmenler ihtiyaç halinde Safevî Devleti adına savaşlara da girmişlerdir. Kızılbaş valilerin keyfi uygulamaları ile talep ettikleri ağır vergiler Türkmenlerin isyanıyla karşılık bulmuştur. Muhalif Türkmen cephesi kısa zamanda kendi çıkarını ön planda tutan eyalet seçkinleri, tüccarlar ve din adamlarının katılımıyla genişlemiştir. Devlete karşı başlatılan ilk büyük isyanla yani Bitikçi'nin liderliğindeki Siyâh-puşân hareketiyle birlikte Türkmenlerin asli gerekçeleri unutulmuştur. İsyancı liderler, Türkmen halkın ekonomik sıkıntılarını çözme arayışı yerine Kızılbaş valilerin makamlarını ele geçirmeyi hedeflemiş ve bunu başarmışlardır. Ancak yeni düzen Türkmenlerin de dâhil olduğu yerel halka refah getirmemiştir. Dolayısıyla köylü ve işçi sınıfının desteğini kaybeden isyan, merkezi hükümetin Esterâbâd eyaletine el koymasıyla sonuçlanmıştır.

İkinci büyük isyan ise doğrudan Türkmen on beylerinin liderliğinde ortaya çıkmıştır. Oklu Türkmenlerinden Abâ'nın ismiyle anılan isyan ekonomik sıkıntıların yanı sıra Kızılbaş valilerin Türkmenleri baskı altına alması, onlar arasından bazılarını yanlarına çekip aralarında ayrışmalara sebep olmaları ve en önemlisi Türkmenleri aşağılayan tavır ve davranışlar sergilemeleri üzerine vuku bulmuştur. Sosyal ve ekonomik temellere dayanan bu gerekçeler diğer Türkmen boyların da Oklular ile işbirliği yapmasını sağlamıştır. Dolayısıyla isyan Abâ'nın hile ile öldürülmesine kadar devam etmiştir. Oklu isyanı Safevî yönetiminin bölgedeki Türkmen gücünü idrak etmesini sağlamıştır.

Türkmenlerin Safevî merkezi hükümet ile diyalogunu vergiler düzeyinde tutma ve boy düzenini sürdürme çabası Hive Hanlığının da desteğine mazhar olmuştur. Maverâünnehir ve Hive Özbeklerinin Horasan'a sahip olma istekleri doğrultusunda Türkmen yurdu olan pek çok Horasan şehri sürekli el değiştirmiştir. Bu çerçevede bölge halkının hangi tarafta yer aldığı büyük önem arz etmiştir. Nitekim Esterâbâd, Derun, Nesa, Ebiverd, Merv gibi önemli şehirler Özbek ya da Safevîlerin tahakkümü altında kalmıştır. Bu rekabet devletlerin yerel müttefik arayışları ile şekil değiştirmiş ve Türkmenler kendisine en fazla özgürlük alanı tanıyan güçlerle hareket etme imkânı bulmuştur. Böylece Hive Hanlığı ile Esterâbâdlı Türkmenler arasında kesintisiz bir işbirliği süreci başlarken Şah Tahmasb'ın son yıllarda seçkin ailelere bahşettiği yerel yönetim ve zenginlikler onları kendi yanına çekmesini kolaylaştırmıştır.

Şah Tahmasb'ın 1576 yılında vefatıyla başlayan yeni süreçte Kızılbaş valilerin Esterâbâd'daki yetki ve nüfuzları son bulmuştur. Şah Abbas geçmişteki uygulamaları terk ederek merkezi otoritenin gücünün daha fazla hissedildiği farklı bir yönetim sistemi tesis etmiştir. Bu bağlamda Esterâbâd yönetimindeki değişimi gerekli kılan amiller ve yeni idari düzen bir başka makaleyle değerlendirilecek, Safevî Devleti açısından Türkmen sorunsalının 17. yüzyıla taşındığı gerçeği açığa çıkarılacaktır.

KAYNAKLAR

Abdi Bey Şirazî, (1369), *Tekmiletü'l-Ahbâr (Târih-i Sûfiye ez Âğâz tâ 978 Hicrî/Kamerî)*, (Haz. Abdu'l-Hüseyin Nevaî), Tahran: Neşr-i Ney.

ABISAAB, Rula Jurdi, (2016), "Peasant Uprisings in Astarabad: The Siyâh Pûshân (Wearers of black), The Sayyids and The Safavis State" *Iranian Studies*, C.XLIX S.3: s. 471-492.

ATANİYAZOV, Soltanğa, (1999), "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği", *Bilig*, C.X, s. 1-30.

BARTHOLD, V.V., (1962), *Four Studies on the History of Central Asia, V.III Mîr 'Alî-Shîr A History of the Turkman People*, Translate V. and T. Minorsky, Leiden: Brill press.

BELLAN, Lucien Louis, (1375), *Zendeğî Şah Abbas*, (tercüme Dr. Veliullah-ı Şâdân), Tahran: İntişârât-ı Esatir.

BREGEL, Yuri, (2003), *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden: Brill press.

Budak Münşî Kazvinî, (1378), *Cevâhirü'l-Ahbâr Bahş-ı Târih-i İran ez Karakoyunlu tâ Sâî H/K. 984*, Tahran: Mirâs-ı Mektub.

CİHAN, Cihad, (2010), *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum)*, Yayımlanmamış Dr. Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ÇINAR, Gülay Karadağ, (2011) "İki Büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybanî Han Arasındaki Söz Duellosu", *History Studies*, CIII, S.2, , s. 75-87.

ÇIRAK, Osman, (2019), **Şibanî Tarihi-Benâî'nin Şibanî-Namesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

DUMAN Şeyda ve Gülay Karadağ ÇINAR, (2017), "Zübdetü'l-Âsâr Işığında Özbek ve Kazak Boyları Arasındaki Münasebetler", **Altay Communities History Issues**, (ed. İlhan Şahin vd.) İstanbul, s.117-135.

DUMAN, Şeyda, (2015), **Zübdetü'l-Âsâr [vr. 461b-474b] Adlı Eserin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, Yayımlanmamış Y.L. Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.

Ebulgazi Bahadır Han, (1343/1925), **Türk Şeceresi (Şecere-i Türk)**, (haz. R. Nur), İstanbul: Matbaa-i Amire.

Ebulgazi Bahadır Han, (1996), **Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)**, (haz. Zuhal Kargı Ölmez), Ankara: Şafak Matbaacılık.

EHLERS, Eckart, (2002), "Gorgân ii. Dašt-e Gorgân", **Encyclopaedia Iranica**, C.XI S.2: p. 142-145; <http://www.iranicaonline.org/articles/gorgan-ii>, 11.07.2019.

EL-ZÜVEYRİ, Mahcub, (1382), "Siyâh-pûşân, Şûrişiyân Nâ-Şenâhte-i Asr-ı Safevî", **Kitab-ı Mâh Târih ve Coğrafya**, Şomara 70-71: s. 50-54.

Emir Mahmud bin Handemîr, (1370), **İran Der Rüzgâr-ı Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî**, (Be Kuşeş: Gulam Rıza Tabatabaî), Tahran.

ERDEM, Sevim, (2019), **Abdullah İbn Ali-yi Nasrullahî Zübdetü'l-Âsâr (Metin-İnceleme-Sözlük)**, Yayımlanmamış Dr. Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Feridun Bey, (1264), **Münşeâtü's-Selâtin**, C.I-II, İstanbul: Tophane-i Amire neşri,

GÜNDÜZ, Tufan, (2010), "Şah İsmail", **DİA**, Cilt XXXVIII, İstanbul: Diyanet Vakfı yay., s. 253-255.

Hammer, (2010), **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. III, (haz. Mümin Çevik), İstanbul: Milliyet yay.

Hasan Bey Rumlu, (1384), **Âhsenü't-Tevârih**, C. III, (haz. Abdu'l-Hüseyin Nevaî), Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.

İskender Bey Münşî-yi Türkmen, (2019), **Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî, I. Cilt 1. Kitap 1-2-3. Kısımlar**, (çev. Ali Genceli, Yay. haz. İsmail Aka), Ankara: TTK yay.

İskender Bey Münşî-yi Türkmen, (2019), **Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî, II. Cilt 1. Kitap 1-2-3. Kısımlar**, (çev. Ali Genceli, Yay. haz. İsmail Aka), Ankara: TTK yay.

İskender Bey Münşî, (1377), **Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbasî**, C. I-III, (haz. M. İ. Rıdvânî), Tahran: İntişârât-ı Dünya-yı Kitâb.

İŞRAKİ, İhsan, "Çeşm-i Endâzî be Türkmânân-ı Esterâbâd der Asr-ı Safevî" **Ferheng**, Şomara 43, s. 21-32.

JAVANSHIR, Babak, (2007), **İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi-I. Şah Tahmasb hâkimiyetinin sonuna kadar / 1576)**, Yayımlanmamış Dr. Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kadı Ahmed bin Şerafeddin el Hüseyin el Hüseyinî Kumî, (1383), *Hulâsatü't-Tevârih*, C. I, (haz. İhsan İşrakî), Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran.

KANAR, Mehmet, *Kanar Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Say yay. İstanbul 2016.

MACİT, Abdulkadir, (2016), *Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, Ankara: Nobel yay.

Mirza Bey Conabedî, (1378), *Ravzatü's-Safeviyye*, (haz. Gulam Rıza Tabatabaî Mevd), Tahran: İntişârât-ı Movkufat.

Mirza Muhammed Tahir Vahid Kazvinî, (1383) *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbasî*, (haz. Seyyid Said Mir Muhammed Sadık), Tahran: Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutala'at-ı Ferhengî.

Muhammed Mirab Munis-Muhammed Rıza Mirab Agahi, (1999), *Firdaws al-iqbal History of Khorezm*, (Trans. Yuri Bregel), USA: Brill press.

Muhammed Yar Bin Arab Katgan, (1385), *Musahhirü'l-Bilâd (Târîh-i Şeybâniyân)*, (Tashih: Nadire Celalî), Tahran: Mirâs-ı Mektûb.

Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahanî, (1372), *Holdeberrîn (Iran der devre-yi Safeviyye)*, (haz. Mir Haşim Muhaddis), Tahran: İntişârât-ı Movkufat.

Mulla Binâ'î, Kamâl al-dîn 'Alî (1997), *Shaybânî-nâma*, (ed. Kazuyuki Kubo), Kyoto.

ÖBERLING, Pierre, (2002), "Guklân", *Encyclopaedia Iranica*, C.XI S.4: p.392-393. <http://www.iranicaonline.org/articles/guklan> 04.04.2020.

Ötemiş Hacı, (2018), *Cengiz-Nâme*, (haz. İlyas Kemaloğlu), Ankara: TTK yay.

PARSADUST, Menuçehr, (1377), *Şah Tahmasb-ı Evvel*, Tahran: İntişâr-ı Sihakî.

REID, James J., (1981), "Rebellion and Social Change in Astarabad, 1537-1744", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XIII, No. 1 Cambridge University Press, p. 35-53.

REID, James J., (2019), "Esterabad'da İsyân ve Sosyal Değişim (1537-1744)", *Türkmenler Üzerine Makaleler*, (çev. Resul Kürşat Şahsi), İstanbul: Selenge yay., s. 113-141.

POULLADA, S. Peter, (2018), *Russian-Turkmen Encounters The Caspian Frontier Before the Great Game*, (Translations by Claora E. Styron), London: I.B. Tauris press.

RÖHRBORN, Klaus Michael, (1349), *Nizâm-ı Eyalât der Devre-yi Safeviye*, (trc. Keykavus Cihan-dârî), Tahran: Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitab.

SÜMER, Faruk, (2007) "Oğuzlar", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul: Diyanet Vakfı yay., s. 325-330.

TOGAN, A. Zeki Velidî, (1981), *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitapevi.

YAZICI, Tahsin, (1995), "Esterâbâd", *DİA*, C.XI, İstanbul: Diyanet Vakfı yay., s. 437-438.